

Ҳамидулла Болтабоев

**АБДУРАУФ ФИТРАТ—
АДАБИЁТШУНОС**

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

Б 83
83.3Ў31

Маъсул муҳаррир: *Наим ҚАРИМОВ*

ISBN 5—8255—0365—X

Б $\frac{4702620204-41}{М 362 (04)-96}$ қатъий буюртма — 1996.

© Ҳ. Болтабоев, 1996 й.

МУҚАДДИМА

XX аср бошларида Марказий Осиёда кечган миллий уйғониш ҳаракатлари ўлка халқларининг ўзлигини англаб елиши ва ўз тилида яратилган маънавий қадриятларини танишида жиддий қардам бўлди. Халқ моддий ҳаёти ва маънавий дунёсининг ойнаси саналган бадиий адабиёт ҳам аynи шу йиллари миллий шаклланиш сари қадам ташлади. Бу давр адабиётшунослиги фақатгина нафис адабиётнинг тадқиқотчиси сифатида эстетик таҳлил муаммолари билан чекланмай, иқтисодий-ижтимоий турмуш талабларидан келиб чиққан ҳолда ўз зиммасига қатор маънавий юмушлар ортди. Адабиёт илмининг муҳим таркибий қисмлари саналган адабиёт назарияси, тарихи ва адабий танқид ҳам ўз тараққиёт йўллари билан бирга мамлакатда юз бераётган иқтисодий таҳчиллик ва сиёсий бўҳронга аралашшига мажбур бўлди. Эндигина изчил шаклланиш даврига қадам ташлаган адабиётшунослик нисбатан мураккаб шароит билан юзма-юз келгани учун ҳам унинг тараққиётига таъсир кўрсатган бир неча омилларни инобатга олиш лозим бўлади. Чунки адабиётшунослик аср бошларида Туркистон ва Бухорода вужудга келган сиёсий иқлимдан нафас олгани учун ҳам давр эҳтиёжи туфайли туғилган қатор маънавий, маданий муаммолар унинг учун ҳам бегона эмас эди. Жумладан, тил ва имло масалалари, мактаб ва маориф тизими, матбуот ва матбаа нашришлари, театрнинг ўлка ҳаётига фаол аралашуви билан боғлиқ ҳолда вужудга келган маданий муаммоларнинг ҳал этилиши ҳам бевосита адабиётшуносликнинг зиммасига тушди. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши эса, адабиётшуносликнинг аср бошларидаги тараққиёти билан боғлиқ кечгани учун ҳам улар адабиёт илмининг шаклланишига таъсир кўрсатган маънавий ва маданий омиллар саналади.

Миллий адабиётнинг вужудга келиши ва тараққий топиши миллий тил, имло қондалари ва унинг ёзувда ажас этилиши билан ҳам барчас боғлиқдирки, ўша тилда яратилган бадиий ва илмий адабиётнинг шаклланиши мана шу дастлабки омил билан боғлиқ ҳолда кечади. Шу каби бадиий ва илмий адабиётнинг нашр шакллари, унинг ўз ўқувчиларига етиб бориши, маълум соҳа мутахассислари ёки кенг халқ оmmasи томонидан қабул қилиниши ўша халқнинг саводхонлик даражаси билан, яъни мавжуд мактаб ва маориф тизими билан кесишади. Аср бошларида ўлкада матбуот ва

нашр ишлари аввалги даврларга нисбатан кескин кўтарилдики, энди кундалик матбуотда ҳам адабиётшунослик масалалари акс эта бошлади. Ниҳоят, мумтоз адабиётдан олган барча тур ва жанрларнинг тараққий эта бориши билан, Оврупо ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги турк тилли маданиятнинг таъсири билан, драматургия, ўша давр истилоҳи билан айтганда, театру санъати адабий тур сифатида вужудга келиб, тараққиёт йўлига кирди. Бу билан адабиётшунослик эстетик вазифаларининг кўлами кенгайиб, адабий танқид олдига театру ва бошқа маданий муассасалар билан ҳамкорликда иш юритиш каби янги талаблар ҳам қўйилди. Шунинг учун ҳам XX аср бошлари адабиётшунослигининг шаклланиш омиллари ҳақида фикр юритилар экан, бу омилларни бир-бирдан ажратиб олиб, айрим ҳолларда тадқиқ этиб бўлмаганидек, улардан бирини юқори қўйиб, бошқасини иккинчи ёки учинчи даражали омил деб қараб ҳам бўлмайди. Адабиётшуносликнинг ривожига таъсир кўрсатувчи юқорида тилга олинган асосий омиллардан ташқари кундалик ҳаёт тақозоси билан вужудга келган қатор маърифий ва ахлоқий масалалар, адабиёт илмининг ички талабларидан келиб чиқадиган соф эстетик муаммолар ҳам мавжудки. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослигининг шаклланиши дврини кузатганда буларни ҳам инobatга олиб иш кўришга тўғри келади.

Миллий тилнинг шаклланганлик даражаси миллий онг тараққиётидаги асосий босқич саналгани учун ҳам XX аср бошларида Туркистонда юз берган маданий ўзгаришлар тил мужодаласи (кураши) билан ҳамқадам равишда ривож топган. Рус мусташири В. Бартольд (1869—1930) асримиз бошларида маҳаллий аҳоли ўртасида юз бераётган миллий фарқланишнинг омиллари хусусида сўз юритаркан, шундай хулосага келган: «Ўрта Осиёнинг маҳаллий аҳолиси ўзини муслим ёки бирор шаҳар ва тумanning фуқароси деб билади. Миллий онг масаласи унинг учун кўп аҳамиятга молик эмас. Фақатгина кейинги вақтларда Оврупо маданиятининг таъсири (Русия орқали) остида миллий бирликка эришиш учун урунишлар бўлган». Ушбу талқин бўйича ўзини муслмон санаган «туркистонли» ёки «бухороли» учун миллий онг масаласини «кўп аҳамиятга молик бўлмаган» деб кўрсатишдан мақсад ерли аҳоли ўртасида миллий онг шаклланишини «Русия таъсири» билан боғлашдан иборат бўлган. Бироқ туркистонлиларни ягона миллат бўлиб шаклланишига, миллий онгнинг тараққий топишига бу таъсирланиш ёрдам бериши тугул, аксинча, Туркистон аҳолисининг миллий бирликка эришиш йўлидаги ҳаракатларига тўсқинлик қилгани чор ҳарбий маъмурлари ёзиб қолдирган ҳужжатлардан ҳам маълум. XIX аср сўнгига Туркистонда юз берган миллий мустақиллик йўлидаги кўтарилмлар (1892 йилги Тошкент, 1898 йилги Андижон ва 1916 йилги умумтуркистон ҳаракатлари)ни куч билан бостириб, бу ҳақда ўз подшоҳига ёзган Ахборотномада генерал-волий Духовский шундай мулоҳазага борган: «Туркистон муслмонлари этник жиҳатдан айтарли ўхшаш ёки бир-бирига яқин жамоани ташкил этгани туфайли уларнинг бир миллат бўлиб шаклланиши истиқбол жиҳатидан Русия ишғоли учун хавfli бў

лиши мумкин»¹. Демак, XIX асрнинг II ярмидан бошланган зобиглик ҳаракатларидан тортиб бу ишғолнинг Шўролар давридаги янги шаклларда давом этган «тадбирлари»гача Туркистон халқларининг бир миллат бўлиб жипслашувига доимий суратда қаршилиқ вужудга келган. Бу қаршилиқ нафақат ҳарбий сиёсатда, балки рус мусташирларининг илмий тадқиқотларида ҳам акс этиб турган. Манбалардан маълум бўлишича, Туркистонда олиб борилаётган тил сиёсати Қозонда машҳур мусташирқ Н. Ильминский раҳбарлигида иш кўраётган Русия мусулмонларини тадқиқ этиш маркази томонидан режалаштирилган йўналишда иш олиб борган. Бу ҳақда Н. Ильминскийнинг ўзи шундай ёзган: «Секин-аста халқдаги ишончу эътиқодга аралашиб керак. Шундай хулосаларни уларнинг ўзларидан ахтариб топмоқ керакки, улар оҳишта-оҳишта христианчасига, русчасига фикр қилишга ўргансинлар. Ана ўшандагина улар рус халқи билан нафақат тилда, балки тафаккур ва эътиқодда ҳам бирлашиб кетадилар»². Тараққийпарвар эълилар бу «тил сиёсати»нинг истиқболларини яхши тушуниб, имкон қадар турли лаҳжа ва шеваларда акс этаётган турк тилини расмий идора тили сифатида қабул этилишини талаб қилганлар.

Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий (1875—1919) 1908 йили Туркистон мусулмонлари назорати Кенгашига мухтор маъмурият ҳуқуқини талаб қиларкан: «Туркистоннинг мусулмон аҳолиси, асосан, туркий тилда сўзлашади. Жанубий туманларда эса, юз миңга яқин форсигўй аҳоли бор. Шунга қарамай, улар ҳам турк тилини яхши билладилар. Туркистонлилар ўртасида ташқи кўриниш, дини ва тилида фарқ йўқ. Ёлғиз уларнинг истилоҳида шаҳар аҳолиси сартлар деб аталади, қишлоқ аҳолиси эса, кўчманчи, қирғиз ё қозоқ бўлиши мумкин. Дин-иймон, урф-одатлар, юриш-туришларга келсак, уларни бир-биридан деярли ажратмаймиз»³ деб ёзганди. Бу маълумотномадан келиб чиқадиган ҳақли талаб ўлкада расмий идора тилини «сарт тили» деб эълон этилиши билан уни ҳал этилган деб қабул қилинди. Ҳеч бир миллий асосга эга бўлмаган сарт тилини расмий тил сифатида тарғиб қилишда рус маъмурилари қўл остидаги Н. Остроумов таҳририда чиққан «Туркистон вилоятининг газети» зўр бериб ташаббус кўрсатган бўлса, унинг қаршисида турган «жадид матбуоти» миллий тил бирлиги учун ҳаракатни жадаллаштирди. Ўлкада адаб-ишуносликнинг ёйилишида ҳам, унинг адабий танқид ва назарий лавҳа каби жанрларининг такомиллида ҳам 1905 йилдан кейин Туркистон ва Бухоро ҳамда Хевада кенг ёйилган вақтли матбуотнинг роли катта. Бу газета ва журналлар гарчанд турли йўналишларда фаолият кўрсатган бўлсалар-да, уларнинг кўпчилигида миллий тил бирлиги учун кураш миллий тил қонуниятларини устивор қилиш, имло қоидаларини шакллантиришга уруниш орқали амалга оширилган. Айниқса, уларнинг асосий қисми Бөгъасаройда фаолият кўрсатган Исмоилбек Ғаспирали (1851—1911) томонидан чиқарилган «Таржумон» газетаси орқали кун тар-

¹ Исламъ въ Туркестане. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала отъ Инфентъерии Духавскаго. Ташкент, 1899, с. 12—13.

² Ильминский Н. И. Статьи, Санкт-Петербург, 1869, с. 26.

³ Бехбудий М. Туркистон идораси, «Шўро», 1908, 23-сон, 720-бет.

тубига қўйилган «Тил бирлиги учун курашингиз»¹ шioriдан илҳомланган эди. Хусусан, миллатпарвар жадидчилардан бири Ризо Фаҳриддин ўз вақтида Алишер Навоий томонидан бошланган турк тилининг истиқлоли учун кураш ҳаракатлари Исмоилбек Ғаспирали сабабли қайта алангаланаётганлигидан қувониб, «Турк тилининг биринчи ислоҳчиси Алишер Навоий бўлса, иккинчиси, ҳеч шубҳасиз, Исмоилбейдир»² деб ёзишдан тортинмаган.

Миллий адабиётнинг ҳолис таҳлилчиси саналган адабиётшунослик тил бирлиги учун давомли курашдан ажралган ҳолда фаолият кўрсатиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ўзининг дастлабки фаолиятини миллий мактаблар учун «адабиёт дарслари» ёзишдан бошлаган адабиётшунослик 30-йилларга қадар ўзбек миллий тилшунослигининг шаклланишида унга ҳамқадам бўлди. Бухорода форсийзабон муҳитда йўракланган Абдурауф Фитрат (1886—1938)нинг адабий фаолиятида ҳам, ижтимоий масъул вазифаларини бажаришдаги сиёсий жамоатчилик ишларида ҳам тил ва адабиёт масалалари билан; уларни ўзаро ўзвий равишда боғлаган ҳолда фаолият кўрсатди. Унинг илк бадий асарларида «ватан» ва «миллат» тушунчалари қайта-қайта тилга олиниб, унинг назарида бу тушунчалар фақатгина жуғрофий ҳудуд ва дин-иймон билан боғлиқ калималар сифатида эмас, балки унинг тақдирига дохил қисматини ифодасига айланди.

Айтиш мумкинки, ўзбек адабиётшунослиги қисқа давр мобайнида XX аср бошлари ҳаётидан олган сабоқлари ва ўз миллий адабиётининг минг йиллик тажрибасидан зарур хулоса чиқариб, илмий ўзанда шаклланиш даврига кирди. Халқимиз маънавияти тарихи давомида яратилган меросни қайта кўриб чиқиб, унга янги илмий муносабатни шакллантиришга уринди. Бу ҳолда миллатнинг ўзидини танишга интилиши, миллий онгининг шаклланиши ва миллий истиқлол туйғуларининг таркиб топиши каби мураккаб жараёнда кечгани учун гоҳо ўз ўзанидан четга чиқиб бўлса ҳам; дунё тақозоси билан кун тартибига чиққан тил ва имло, матбуот ва матбаат, мактаб ва маориф, театр ва бошқа маданий муассасаларнинг ташкил этилиши билан боғлиқ «зеҳний юмушлар» аро фаолият кўрсатди. Қолаверса, бу шаклланиш жараёнида маъруза, амирликдаги фаодал тузум, чор Русиясининг ишғоли, совет режими каби ижтимоий-сиёсий сиқувлар исқанжасида гарақий топгани туфайли баъзан «роябозлик», «муросасозлик» каби «суллик»ларга ўрин берди. Адабиётшунослигимиз босиб ўтган бу мураккаб ва машаққатли шаклланиш йўли совет режими давридаги миллий сиёсат, истибод ва қатагон туфайли ҳолис илмий асосда ўрганилиб, ўз баҳосини олганича йўқ. Энди миллий истиқлол туфайли яратилган имкониятдан фойдаланиб, тарих сабоқларидан тўғри хулоса чиқариб, бу бой маънавий мероснинг халқ келажига дохил нуқталарини аниқлаб, келгуси ҳаётимизга пайвандлаш ҳам бугунги адабиёт илмининг зарур вазифаси саналади.

¹ «Таржумон», 1883, 12 декабр.

² Бу ҳақда қаранг: Меҳмет Сарай. Турк дунёсинда еғитим реформи ва Исмоилбек Ғаспирали. Анқара, 1987, 73-бет (турк тилида).

XX АСР БОШЛАРИДА (ФИТРАТГА ҚАДАР) ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИ

XX аср бошларида жаҳон адабиётшунослиги фанида жиддий ўзгаришлар вужудга келди. Адабиёт илми бир миллий маданият доирасидан умумжаҳон тажрибасини ўзида жамлаган эстетик тафаккур йиғиндиси даражасига кўтарилди. Улуғ назарийчи олимлар Ҳердер ва Ҳегел қарашларини ўзида мужассам этган адабиётшунослик ўзининг келажак уфқларини ва истиқболларини белгилашда турли тилларда тарқатилаётган дунё адабиётининг умумий тенденцияларидан келиб чиқиб иш юритишга кўчди. Гарб адабиётшунослигида XX аср бошларида бир неча академик мактаблар мавжуд бўлишига қарамай адабиётшуносликка умумжаҳон бадият хазинасининг энг улуғ анъаналарини жамлаган фан сифатида муносабат билдириш етакчи хусусият касб этди. Шундан келиб чиққан ҳолда, умумий адабиётшунослик эстетика ёки фалсафий тафаккурнинг таркибий қисми сифатида эмас, балки жаҳон миқёсидаги умуминсоний (гуманитар) фанлар тизими таркибида мустақил фан сифатида қараладиган бўлди. Муайян бир миллий адабиётнинг бадият тажрибасини умумлаштирувчи хусусий миллий адабиётшуносликдан фарқли ўлароқ «бадий адабиётнинг моҳияти, вужудга келиши, ифода шакллари, ҳаётий алоқаларини» ўрганувчи фан сифатида қаралиб, «бадий адабиётнинг илмий тадқиқ этишининг тамойиллари ва услубларини» ўзида мужассам этган тадқиқот шакли тусини олди¹. Адабиётшунос Макс Верли ўзининг юқоридаги қайдига қўшимча равишда XX аср жаҳон адабиёти тарихида чуқур из қолдирган (масалан, Томас Манн, Рильке, Кафка, Пруст, Жойс ва бошқа) даҳо ижодкорлар бадий тажрибасидан келиб

¹ Верли М. Общее литературоведение. М., 1957, с. 9.

чиққан ҳолда бу адабий жараён бойиб, мукаммаллашиб борганини эслатади.

Америкалик назариётчи олимлар Рене Уэллек ва Остин Уорреннинг ёзишича, умумий адабиётшунослик миллий адабиётшуносликлар орттирган тажрибани ўрганиш натижасида, ўзининг энг яқин ҳамкори қиёсий адабиётшунослик ютуқларига таянган ҳолдагина доимо тараққиётдаги, ҳаракатдаги фанга айланади¹. Шундай экан, умумий адабиётшунослик миллий адабиётшуносликнинг тажриба ва анъаналарини инкор этмайди, аксинча, унда юз бераётган ўзгариш тўлқинларидан озиқланиб, мукаммаллашиб боради.

Ғарб адабиётшунослигида кечган бу каби сифат ўзгаришлари ўзбек адабиётшунослари томонидан ҳазм қилиниб, то адабий таомилга киргунга қадар адабиётшунослигимиз Шарқ мумтоз адабиётида ривож топган оғзаки ва ёзма шаклдаги турли хил ифодаланиш жанрларига эга эди. Проф. Б. Валихўжаев ўтмиш адабиётшунослигининг ифодаланиш жанрлари хусусида тўхталиб, уларни «Бевосита «жанрлар», яъни адабиётшунослик ва адабий танқид масалаларидан баҳс юритувчи асарлар гуруҳи» сифатида тақдим этган. Бу гуруҳга: 1) Тазкира; 2) Маноқиб-ҳолотлар; 3) Аруз, қофия ва шеърӣ санъатларга бағишланган рисоалар; 4) Дебача; 5) Рўзнома ва ойномларада (XIX асрнинг II ярми XX асрнинг аввали) эълон қилинган тақриз ва ихчам мақолалари киритилган². Ушбу таснифда адабий танқидга адабиётшуносликнинг таркибий қисми сифатида қаралмаслик каби қусур мавжуд бўлса ҳам муаллиф адабиётшуносликдаги мавжуд ифода шакллари ва жанрларни кенгроқ қамраб олишга ҳаракат қилган. Олим қайд этган бу «жанрлар»нинг деярли ҳаммаси XX аср бошлари адабиётшунослигида мавжуд бўлмаса ҳам уларнинг айримлари бу давр адабиётшунослари томонидан фаол қўлланилганини қайд этмаслик мумкин эмас.

Тазкирачилик мумтоз адабиётда IX асрдан бошлаб мавжуд бўлиб, унинг дастлабки намунаси сифатида араб тилида яратилган Абу Абдуллоҳ ибн Саллом ал-

¹ Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. М., «Прогресс», 1978, с. 65.

² Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X—XIX асрлар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 9-бет.

Жумаҳийнинг «Табақот аш-шуаро»си қабул қилинган¹. Шу даврдан то XX аср бошларига қадар яратилган тазкираларнинг анчагина қисми турк тилидадир. «Ўзбек совет адабий танқиди тарихи» жамоа тадқиқотида тазкирага «танқидчиликнинг илк куртак шакли» сифатида ёндошилиб, унинг вазифаси шундай тушунтирилган: Тазкирада (масалан, Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида) муаллифнинг вазифаси талантили шоир ва адиб ҳақида қисқа маълумот беришдир (бу жиҳатдан тазкира ҳозирги замон адабиётшунослигида антология номи билан юривчи жанрга жуда яқиндир). Тазкирачилик ўзбек адабиёти тарихида то XIX асргача давом этди, аммо унинг мазмунида жиддий ўзгаришлар юзага келмади»². Юқорида тилга олинган проф. Б. Валихўжаевнинг «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» китобида бу даврда яратилган ўндан ортиқ тазкиралар келтирилдики, бу тазкирачиликни «XIX асрга келиб тўхтаб қолгани»ни эмас, аксинча фаол тараққиётда бўлганини кўрсатади: «XIX асрнинг биринчи чорагида яратилган «мажмуан шоирон», 1871 йилда Қори Раҳматилла Возеҳ томонидан тузилган «Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ус-асҳоб», XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида тартиб берилган «Тазкираи Фаҳмий», Абдулазим Шаръийнинг «Тазкират уш-шуаро», Мирсиддиқ Ҳашматнинг «Тазкират уш-шуаро», Афзал Пирмастийнинг «Афзал ут-тазкор фи зикр уш-шуаро в-ал-ашъор», Абдуллоҳожа Абдийнинг «Тазкират уш-шуарои муга-аҳҳирини Бухоро», Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг «Тазкор ул-ашъор», Ҳожи Неъматулло Муҳтарамнинг «Тазкират уш-шуаро», Аҳмаджон Табибийнинг «Мажмуан си шуарои Фирузшоҳий», «Мухаммасоти мажмват уш-шуарои Фирузшоҳий» кабилар ана шу тазкиралардандир³.

«Танқид тарихи»да келтирилган иккинчи фикр — «унинг мазмунида жиддий ўзгаришлар юзага келмаган» каби сўзларга ҳам қўшилиб бўлмайди. Чунки бу даврда яратилган тазкиралар ўз таркиби ва мазмунига кўра шу қадар ранг-барангки, уларни нафақат жуғрофий ҳудуд (Қўқон, Бухоро ёки Хоразм адабий муҳитида

¹ *Абдуллаев И.* Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X-нач. XI в. Ташкент, «Фан», 1978, с. 32.

² *Ўзбек совет адабий танқиди тарихи.* Икки томлик. т. 1, Тошкент, 1987, 27-бет.

³ *Валихўжаев Б.* Ўзбек адабиётшунослиги тарихи, 176-бет.

яратилган), балки тазкирада акс этаётган шоирлар яшаган давр, ҳатто улар қўллаган жанрлар нуқтан назаридан ҳам тасниф қилиб ўрганишга етарли материал беради. Хоразмли тазкирачи Аҳмад Табибий (1868—1910)нинг «Мажмуат уш-шуарои пайрави Фирузшоҳий» тазкирасида Хоразм муҳитида яшаган Аваз Утар, Ҳақирий, Чокар, Ниёзий, Мутриб, Баёний каби шоирларнинг (жами 33) ғазаллари тартиб берилиш билан бирга муаллиф улар ҳақида шеърӣ маълумот берган. Ҳатто келтирилган ғазалларни мавзусига кўра, «Салламно ғазали», «Мувожот ғазали», «Наът ғазали» каби тасниф этиб кўрсатилган. Айни шу муаллифнинг «Мухаммасоти мажмуат уш-шуарои Фирузшоҳий» (1909) тазкирасида эса, Хоразм муҳитида яшаган шоирларнинг мухаммас (кўпчилиги Феруз ғазалига боғланган тахмислар) ва мусаллас жанрларида яратилган асарлари таркибланган. Бу тазкираларнинг тузилиш тарихи ҳақида Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида ҳам маълумот берилган.

XX аср бошларида Бухоро адабий муҳитида яшаб ижод этган, Фитратга замондош бўлган шоир ва тарихчи Муҳаммад Шариф Садр Зиё Фазлийнинг «Мажмуан шоирон»ида бошланган шеърӣ тазкирачиликни давом эттириб, форс тилида битилган «Тазкор ул-ашъор» асарида Бухоро адабий муҳити шоирлари ҳақида маълумот берса, айни шу муаллиф ўзининг «Тазкират ул-ҳумақо» асарида ҳажвий йўналишни асос қилиб олган ҳолда, Бухоро адабий муҳитидаги айрим шахсларга бағишланган ҳажвий шеърларни ўзига хос равишда тартиб ва таҳлил этган².

Асримиз бошларида матбаа усулларининг замонавийлаштирилиши билан тазкирачилик тараққиёти анча тезлашди. Бу даврда авваллари қўлёзма ҳолда мавжуд бўлган тазкираларнинг литография усулида кўп нусхада чоп этилиши натижасида (масалан, Фазлийнинг «Мажмуан шоирон» асари)³ улардан фойдаланиш имкониятлари кенгайди. Матбуотда эса айрим тазкиралар асосида мақолалар ҳам кўринди. Масалан, кўкойлик Сулаймонқули Рожийнинг истеъдодли шоира Дилшод Барно

¹ Аҳмад Табибий. Мажмуат уш шуарои пайрави Фирузшоҳий. УзФАШИ, инв. № 1152.

² Бу ҳақда қаранг: Аброров А. Ўзбек ва тожик ҳажвийида жанрий шакллар ранг-баранглиги. НДА, Самарқанд. 1993. 9-бет.

³ Мажмуан шоирон. Тошкент, Ильин босмаҳонаси, 1902.

ижоди хусусида сўз юритилган «Тазкираи Барно» мақоласини эшлаш мумкин¹.

Демак, XX аср бошларида тартиб берилган тазкираларда мумтоз адабиётдаги икки тиллиқ анъаналари давом этган бўлишига қарамай, бу давр тазкирачилиги мазмун жиҳатдан жиддий ўзгаришларни бошдан кечирди. Анъанавий тазкирачиликда кузатилган «қисқа маълумот бериш-усули» бир муңча кенгайди, тазкирада сўз юритилган муаллифларнинг бир ёки бир неча байтларини келтириш билан чекланиб қолмай, маълум бир шоёрлар ижодидан келтирилган қатор шеърини асарлар ёрдамида у ҳақда тасаввур уйғотишга интилиш кучайди. Аҳмад Табибий ва Садр Зиё тазкираларида кузатганимиздек, адабиётдаги тур ва жанрлар таснифи секин-аста тазкирачиликка ҳам кириб келди, натижада ғазал, мухаммас, мусаддас каби жанрлардаги асарлар алоҳида, ҳажвий йўналишдаги асарлар алоҳида таркибда берилиши бу давр тазкирачилигида назарий қарашлар чуқурлашганини кўрсатади. Тазкирачиликдаги бу каби хусусиятлар кенгайиб ва дуқурлашиб бориши натижасида тазкира поэтик антология (баёз) ва хрестоматия (мажмуа)ларга қараб яқинлашиб борди. Натижада 20-йилларнинг ўрталарига келиб мавзуимиз боиси Абдурауф Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», «Энг эски турк адабиёти намуналари» каби мажмуаларнинг вужудга келишида аср бошларидаги тазкирачилик тараққиётининг муайян роли ва таъсири бор.

XIX асрнинг II ярмида форс тилида яратилган Қори Раҳматуллоҳ Возеҳнинг «Тухфат ул-аҳбоб...» тазкирасидан тортиб XX аср бошларида Бухоро адабий муҳи-тида яшаган Муҳаммад Шариф Садр Зиё тазкираларига қадар давом этган форс тилли тазкирачиликнинг ички хусусиятларидан келиб чиқиб, 20-йилларнинг ўрталарида Садриддин Айний тёмонидан тузилган «Намунаи адабиёти тоҷик»¹ мажмуаси бу тажриба форс тилли адабиётда ҳам қўл келганини кўрсатади. Шулардан келиб чиққан ҳолда тазкирага ёлғиз адабий танқид жанри сифатида эмас, балки адабиётшунослик тараққиётига хизмат қилган адабий-илмий соҳа сифатида қаралиши мақсадга мувофиқдир.

¹ Тожибоев Р. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. НДА, Тошкент, 1993, 13-бет.

² С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.

Адабиётшунослик мумтоз адабиётда зоҳиран «илми адаб» деб нисбатан кенг тушунилган ва унинг қамрови «шарқда ўн икки қисмдан — луғат, сарф, наҳв, маони, баён, аруз, қофия, санов каби илмлар туркумидан иборатдир»¹. Адабиётшуносликни бундай филологиянинг барча соҳаларини қамраб оларлик даражада кенг тушуниш Шарқ адабиёти ва адабиётшунослигининг эстетик тафаккур тарихи ва тамойиллари билан боғлиқ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослигига ҳам мумтоз адабиётдаги «илми адаб»нинг вориси сифатида ёндошиш бу давр адабиётининг тараққиёт йўналишларини ва шаклларини тўғри белгилашга ёрдам бериши мумкин. XIX—XX асрлар бўсағасида адабиётшуносликнинг асосий тараққиёт шакллари саналган тазкирачиликда ўзбек ва форс-тожик тилларида яратилган йигирмадан ортиқ тазкираларни кузатган ҳолда мумтоз адабиётдаги «илми аруз», «илми бадеъ», «илми қофия» каби ранг-барангликни учратмаймиз. Фақатгина XX асрнинг охирида бухороли Шамсиддин Шоҳин томонидан форс тилида яратилган «Бадоеъ ус-саноеъ» бу соҳада бирдан бир манба ҳисобланиши мумкин. Бунинг боиси XX аср аввалида техник тараққиётнинг тезлашиши натижасида матбуотда қатор ихчам илмий мақолалар эълон этилиши тезлашиб кетиб, бу каби илмий рисолалар яратилиши бир оз кечикди. Уларнинг дастлабкилари ўзбек адабиётшунослигида 20-йилларда А. Саъдий, Фитрат томонидан яратилган назарий қўлланмалар бўлди.

Туркистон матбуотида XIX асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб адабиёт, санъат, театр ва бошқа маданий масалаларга доир мақолалар пайдо бўла бошлади. Бу борада Тошкентда Н. Остроумов раҳбарлигида чиқаётган «Туркистон вилоятининг газети» бир томонлама сиёсат олиб борди. Газетада, асосан, рус маданиятини ўлка халқлари орасида ташвиқот қилиш ишларига кенг ўрин берилди. Бу газета билан яқин ҳамкорликда бўлган ўзбек адиби Зокиржон Фурқатнинг «Суворов ҳақида» (театршунос М. Раҳмонов Фурқатнинг бу асарига матбуотда пайдо бўлган биринчи театр тақриси деб қарайди²), «Нағма», нағмагар, анинг асбоби ва ул нағма таъсиринда» асарларига ўзининг саҳифаларидан

¹ Валихўжаев Б. Кўрсатилган асар, 17-бет.

² Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. Тошкент, «Фан», 1968, 380-бет.

Ўрин берган газета шоирнинг бевосита нафис шарқ шеър-ияти масалаларидан сўз юритган «Шоир аҳволи ва шеър муболиғаси хусусида» (1891) асарини чоп этишни раво кўрмаган. Бу каби кўплаб мисоллар шунинг кўрсатдики, XIX асрнинг охири XX аср бошларида Туркистонда чоп этилган адабиётшунослик масалаларини ёритувчи ихчам мақола ва тақризлар асосан, жадид матбуоти деб номланган газета ва журналларнинг зиммасига тушган. Бу ҳақда Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» китобида шундай ёзади: «Таржумон» газетасининг ўқувчилари кўпайиши билан жадидларда матбуотда ҳавас кучаяди; яъни жадидлар «Таржумон» ўқиш билан кифояланмасдан олдиларига қўйилган муҳим вазифаларни бажариш, кўпчиликнинг фикрини ўз томонларига савт этиш йўлида ҳаракат қила бошлайдилар... 1905 йилги маълум «озодлик»лардан сўнг дунё кўрган Урта Осиёнинг умр кезарлиги «Тараққий» газетаси «жадидлар», «исломчилар» оқимининг тилаклари, фикрлари, ғояларини генерал-губернаторнинг маълум шартли орқасида кўтариб майдонга чиқди»¹. Айни шу вақтдан бошлаб Исмоил Обидий муҳаррирлигида чиққан «Тараққий», Мунаввар Қори Абдурашидхон тарафидан чиқарилган «Хуршид», А. Авлоний таҳририда чиққан «Шухрат», Саидкарим Саидазимбой бошчилигида чиққан «Тужжор», Ёқубзода муҳаррирлигида чиққан «Бухорои шариф» ва унинг туркча иловаси «Турон» (Ғиёсиддин Ҳасаний муҳаррирлигида чиққан), Беҳбудий таҳрири остида чиққан «Самарқанд», Убайдуллохўжа Асодуллохўжа ўғли томонидан чиқарилган «Садон Туркистон», Фарғонадаги биринчи газета «Садон Фарғона» (муҳаррири Обиджон Маҳмуд ўғли) ҳамда «Ойина», «Ал—ислоҳ» мажаллаларида адабиётшуносликка оид масалалар ҳам акс этган.

Жадидлар матбуоти ва мактабчилик ислоҳоти соҳасида Урта Осиёда юз берган ўзгаришларнинг асл сабабчиси деб француз олими Элен Каррер Д'Энкоус қуйидагиларни қайд этади: «Бухоро жадидлари таълимнинг 10-йиллардан кейинги айрим муваффақиятлари Русиянинг ёрдами туфайли бўлгани ҳақида жуда кўп ёзилган. Маълум бўлишича, жадидлар рус ёрдамини кутиб турмаёқ рус маъмурларига ишончсизлик билан қарагани учун ҳам ўзлари жиддий суратда бу ишга ки-

¹ Зиё Саид. Танланган асарлар. Тошкент, 1974, 33-бет.

ришганлар... Жадидларнинг 1911—1913 йиллардаги маърифат соҳасидаги ютуқларини ёлғиз уларнинг ўзларигагина боғлаш мумкин, чунки бу уринишлар ўша давр муҳити учун зарур эканини уларнинг ўзлари аниқ сезиб туришган»¹.

Бухоро ҳудудида Мукамалиддин Маҳдум, Ато Хожа, Усмон Хожа, Мулла Вафо томонидан, Қаршида Қери Йўлдош Пулатов, Шаҳрисабзда Йеомқул-Тўқсоба, Қорақўлда Гулом Қодирий ва Қори Икром, Гиждувонда Муҳаммад-Аъзам томонидан ташкил этилгани бу мактабларда ўрта ҳисобда 100—200 ўқувчилар таълим олишган². Ушбу янги тизим мактаблари учун ҳам адабиёт фанидан (бошқа соҳаларни ҳисобга олмаганда ҳам) янгича дарслик ва ўқув қўлланмаларига эҳтиёж-жуфта кучли эдики, бу даврда яратилган адабиёт соҳасидаги илмий-маърифий асарлар кўпроқ ана шу ҳаётини эҳтиёжни қондиришга йўналтирилгандир.

Адабиёт ва илк ўқув таълими тизими учун дарслик ва қўлланмалар яратиш ишига оддий ўқитувчилардан тортиб то жадидчилик ҳаракатининг Туркистон ва Бухородаги йўлбошчиларига қадар кўпчилик зиёлилар жалб этилган. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидаан бири Мунаввар Қори (1878—1931)нинг 1901 йилда ёзилган «Адиби аввал», «Адиби соний» асарлари, Саидрасул Азизийнинг машҳур «Устоди аввал» (1902) номли бошланғич таълим китоби, Ҳамзанинг «Уқиш китоби», «Қироат китоби», Саидҳамд Сиддиқий-Ажзийнинг «Терма китоб» каби ибтидоий қўлланмаларидан секин-сезин таркиби жиҳатидан бир оз мураккаброқ бўлган, айрим соҳалар бўйича Назарий сабоқ беришга қаратилган тизимли дарсликлар яратишга ўтилган. «Ўзбек адабиёти тарихи» жамоа тадқиқотининг муаллифлари бу соҳада қуйидаги китоблар яратилганини қайд этишган: «Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» (1909), «Иккинчи муаллим» (1912), «Туркий гулистон ёки ахлқ» (1913), С. Айзийнинг «Таҳсиб ус-сибён» (1909), Беҳбудийнинг «Мунтаҳоби жуғрофияи умумий», «Маҳдали жуғрофияи имроний», Фитратнинг «Ўқув. Ибтидоий мактабларнинг сўнг синф ўқувчилари

¹ *Элен Каррер д'Энкаус*. Ислон ва рус империяси. Марказий Осиёда ислоҳот ва инқилоб. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1994, 1-сон.

² *Умняков И. И.* К истории новометодной школы в Бухаре. // «Бюллетень САГУ», т. 16, 1927, с. 88.

учун» (1917)¹. Албатта ушбу келтирилган рўйхат тўла эмас. Бироқ келтирилган номланишларнинг ўзиёқ адабиётшуносликнинг бошланғич ибтидоий ўзаги, саналган мактаб дарсликларини тубдан янгилашга, мумтоз адабиётда кўрганимиз «илми адаб» таркибига кирган Фанларни имкон қадар кенгайтиришга уриниш бўлганини қайд этмаслик мумкин эмас.

1914 йилдан кейин Туркия (Истанбул)га «Тарбияти атфол» жамияти томонидан таҳсилни давом эттиришга юборилган Ато Хожа, Фитрат, Содик Ашур ўғли, Усмон Хожа ва бошқаларнинг ўз юртларига қайтиб келиши билан, нафақат жаҳид мактаблари, балки аср бошларида таассубийнинг ўчоғига айланиб бораётган мадраса таълими тизими ҳам бир мунча янгиланган. Бу янгиланиш жараёнида тараққийпарвар адиб ва зиёлилар нафақат адабиёт соҳасида, балки илми илоҳиёт ва Ислоҳ асосларини тушунтиришда ҳам ўзларининг ислоҳчилик қайфиятларини бу соҳада яратилган турли хил ўқув қўлланмалари орқали баён қилганлар. Биргина «Мухтасар ислом тарихи» номи билан Фитрат, Бехбўдий, Шскир Сулаймон ва бошқа адибларнинг ихчам рисолалари чоп қилинган². Анбанавий мадраса таълим тизимига кўра, адабиётшунослик йўналишидаги илмлар кўпроқ маърифий-ахлоқий ва диний таълим билан бирга олиб борилган. Шунинг учун ҳам фалсафий ахлоқий ва диний руҳдаги асарлар таркибида ҳам турли хил ҳикоятлар воситасида (хулди Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» асаридаги қаби) адабиётшуносликка доир назарий фикрлар талабаларига сингдирилган. Бу жиҳатдан Фитратнинг «Раҳбари нажот» (1913), «Мавлуду шариф ёки Муръоту хайрул башар» (1914), «Ойла» («Вазифаи хонадори», 1916) каби асарлари аҳамиятлидир. Муаллиф бу асарларда илоҳий-шаръий масалалар талқинида ҳам, фалсафий-ахлоқий ақидалар тарғиботида ҳам асосан, ислоҳотчи олим сифатида кўринган.

Фитратнинг жаҳидчилик йўлидаги илк асарларидан келиб чиқиб, унинг қарашларидаги исломчилик³, турк-

¹ История узбекской литературы. В двух томах, т. 2, Ташкент, «Фан», 1989, с. 358.

² Бу ҳақда қаранг: Абдурауф Фитрат. Мухтасар ислом тарихи. Тошкент, 1992, 3-бет.

³ Элен Каррер д'Энкаус. Кўрсатилган асар, 89—118 бет.

чилик¹ каби йўналишларни олимнинг ақидаси сифатида кўрсатишга уринишлар мавжуд бўлса ҳам, ислохотчилик нисбатан бўртиб кўрингани айрим манбаларда қайд этилган². Шундан келиб чиққан ҳолда Фитратни мусулмон дунёсида эътибор топган ислохотчи алломалар Шаҳобиддин Маржоний (1818—1889), Жалолиддин Афғоний (1838—1897), Муҳаммад Абдуҳ (1849—1905) фаолиятларининг давомчиси деб кўрсатган тадқиқотлар ҳам йўқ эмас³. Проф. Э. Қаримовнинг қайд этишича, Фитрат дунёқарашини белгилашда юқоридагича исломчилик, туркчилик, ислохотчилик каби йўналишлардан келиб чиқиб эмас, балки олим илмий-маърифий фаолиятининг «демократик йўналишга қурилганидан» келиб чиқиб изоҳлаш маъқул⁴.

Бу ўринда бизни Фитрат дунёқарашининг асоси деб ҳисобланган турли хил маърифий-маданий оқимларга муносабати эмас, балки олимнинг адабиётшунос сифатидаги фаолиятини ичдан ёритиб турган, юзлаб илмий асарларда акс этган фалсафий-эстетик ақида ва қарашлари қизиқтиради. Бироқ XX аср ўзбек адабиётшунослигининг шаклланиши адабиёт илмининг деярли барча мавжуд соҳалари Фитрат номи билан боғланар экан, миллий адабиёт тарихини изчил тизимга солиш ва илмий асосда қайта ишлаб чиқиш вазифаси ҳам Фитратдай нуктадон олимнинг зиммасига тушгани ва бу вазифани бажариш ишига Фитратга қадар ўзбек олимларининг жалб этилиши масаласи ҳам қизиқтириши табиий. Ўзбек адабиёти тарихини изчил тизимга солиш ишида адабиётшуносликнинг ҳамма соҳаларида дастур ул-амал бўлиб келган мумтоз адабиёт тажрибаси бу соҳада нисбатан паришон ҳолда эканини қайд этмасдан ўта олмаймиз. Айрим бадий асарлар таркибидаги фохриялар, тарихий асарларда баён қилинган адабий-эстетик қарашлар («Бобурнома», «Абдуллонома» каби), йирик бадий асарларнинг дебочалари (масалан, «Хам-

¹ Брагинский И. С. О природе среднеазиатского джадидизма в свете литературной деятельности джадидов. // В его кн.: «Из истории таджикской и персидской литературы. М., 1972, С. 449—551.

² Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М., 1931, с. 9—11.

³ Хисао Куматсу. XX аср бошларида Ўрта Осиёда туркчилик ва ислохотчилик ҳаракатлари. Анқара, 1993, 11-бет (турк тилида).

⁴ Қаримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент, «Фан», 1975, с. 91—126.

са» сингари), айрим улуғ адиб-шоирлар ҳақида ёзилган маноқиб — ҳолатлар (Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асари орқали кўрингани каби) мумтоз адабиётда талайгина бўлгани билан бевосита миллий адабиётимизнинг тарихий тараққиёт қонунларини ўрганувчи изчил тизимга солинган адабиёт тарихи, тан олиш керак, ҳали яратилмаган эди. Шунинг учун ҳам бу жараёнда қардош туркий халқлар, хусусан, усмонли турк, татар ва озар олимларининг бу соҳадаги тажрибалари ёрдам бериши мумкин эди. Адабиёт тарихини яратишда нафақат Фитрат, балки бу ишга ундан кейин қўл урган А. Саъдий, О. Шарафиддинов каби олимлар ҳам бу таъсиригиз ўзида ҳис этганлар. Бироқ деярли барча туркий халқларда ҳам изчил илмий асосга қурилган миллий адабиёт тарихлари асосан, 20-йилларда яратилгани маълум. Фақат турк олими Муҳаммад Фуад Кўпрулунинг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» асарининг илк нашри 1918 йилга тўғри келади, табиийки, бу асар ҳамгарчи тасаввуф адабиётининг илк саҳифаларидан сабоқ берарли чуқур тадқиқот бўлишига қарамай, асосан, Аҳмад Яссавий ва унинг мактаби шоирлари, турк мутасаввифи Юнус Эмро ҳамда бу мактабнинг XIII асрларга қадар тараққиётини белгилаш билан чекланган. Шунинг учун бизнингча, Фитратга ва бошқа турк олимларига намуна бўлиши мумкин бўлган «тарих» шу муаллифнинг икки жилдли «Турк адабиёти тарихи» асари бўлиб, унинг I жилди 1926 йилда чоп этилган ва XVI аср адабиёти воқеаларигача бўлган даврни қамраб олган¹.

Айни шу йўналишда Исмоил Ҳикматнинг «очерклар» типиди яратилган «Турк адабиёти тарихи» қўлланмасининг XIX аср усмонли адабиёти тарихини акс эттирган I жилди Бокуда 1925 йилда чоп этилди². Бундан ташқари, олий мактаб талабалари учун мўлжалланган Ага Сирри Левенднинг уч жилдли «Адабиёт тарихи дарслари» (I-жилд — Танзиматга қадар турк адабиёти; II-жилд — Танзимат адабиёти; III-жилд — «Сарвати фунун» адабиёти) ўқув қўлланмаси 1932—1937 йиллар да-

¹ Фуад Кўпрулу. Турк адабиётининг илк мутасаввифлар. 6-босқи, Анқара, 1976; Фуад Кўпрулу. Турк адабиёти тарихи. 2-босқи, Истанбул, 1980 (турк тилида).

² Бу ҳақда қаранг: В. Маҳмуд. Турк адабиёти тарихи. 2-жилд. Риф ва ўқитувчи», 1925, 9—10 сон, 110—116 бет.

зомида эълон этилдики¹, бу қўлланма адабиёт тарихини ёритишда Фитратдан қарийб 5—10 йил кейин амалга оширилгани учун, унинг Фитрат асарларига таъсирдан кўра, олимнинг, «Ўзбек адабиёти намуналари»нинг Агаҳ Сирри Левенд асарларига таъсири тўғрисида сўз юритиш бир мунча илмий ҳақиқатга яқин келади.

Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуасига ёзилган сўз боши ва Яссавий ҳақидаги мақолаларида бир неча ўринда Қозон турклари томонидан чоп қилинган «Тотор адабиёти тарихи» тилга олинган. Бундай тарих 1925 йилда Абдураҳмон Саъдий томонидан яратилгани ҳам бизга маълум².

Бокуда яшаган усмонли турк олими Исмоил Ҳикмат томонидан тартиб берилган икки жилдли «Озарбайжон адабиёти тарихи» 1928 йилда чоп этилган бўлиб, озармумтоз адабиёти тарихини биринчи А. Нозим, А. Обид, Г. Ализода ва бошқаларнинг турли йўналишдаги мақолалари озарбайжон адабиёти тарихининг айрим қирраларини ёритган эди. 1928 йили муаллифлар жамоаси Х. Зейналли, А. Шайиқ, А. Мусаҳанли, Ж. Афандизода томонидан «Адабиётдан иш китоби» чоп этилган. Ушбу жамоа тадқиқоти кейинчалик Озар адабиётининг илмий тарихини яратишда асосий материал бўлиб хизмат қилган³. Туркий тилларда яратилган бундай «адабиёт тарихлари» ҳақида фикр юритилганда, уларнинг даярли 1925—1930 йиллар оралиғида яратилганини ҳисобга олиб, «адабий таъсир» муносабатидан келиб чиқиб эмас, балки ўз миллий адабиётлари тарихини қай даражада тўла қамраб олиши ва чуқур ёритиши жиҳатидан қиёсан ўрганилса, кўпроқ кутилган илмий натижага эришиш мумкин.

Демак, бадиий адабиётнинг ҳолис илмий тадқиқотчиси саналган умумий адабиётшунослик жаҳондаги турли хил миллий тилларда яратилган адабиётшунослик асарларини қиёсан ўргангандагина унинг мундарижаси бойиб, мукаммаллашиб бориши мумкин-эканини XX аср бошлари ўзбек ва бошқа турк тилли адабиётшуносликлар тажрибаси тўла тасдиқлаши мумкин.

¹ Агаҳ Сирри Левенд. Адабийат тарихи дерслери (Уч жилд). Истанбул, 1932—1937 (турк тилида).

² Раҳим А., Азиз А. Тотор адабиёти тарихи. Феўдализм даври. Қозон, 1923; Саъдий А. Тотор адабияти тарихи. Қозон, 1926.

³ Бу ҳақда қаранг. Курбанова Н. А. Литературно-критические взгляды Ханафи Зейналлы. АКД, Боку, 1989, с. 14—15.

ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙ

Фитрат ва илк мутасаввифлар мавзуси

Турк-дунёси 1993 йилни Яссавий йили деб эълон қилди. Бу хайрли ишдан мурод вақтида эъозлаб улгурмаганимиз Хожа Аҳмад Яссавий хотирасини абадийлаштиришигина эмас, балки устози комил яратган ҳикмат дурдоналарини қайта ўрганишга рағбат, асримиз бадхоқликларига кўникиб қолган қалбларни илоҳий нур билан тозалаш, руҳни чин маскан сари йўналтириб, Ҳаққа тобора яқинлашмоқ йўлида берилган имкониятдир бу.

Қуръони Каримнинг Маккаи мунавварада нозил бўлган «Вал—Лайл» сурасида айтиладики, «Инна алайна лал ҳуда» (12-оят), яъни инсонларни Ҳидоят (тўғри йўл)га йўллаш ёлғиз бизнинг зиммамиздадир¹. Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида айтилишича, «Ҳеч иш ўлмас айру холиқ амридин». Яратганнинг ўзига ибодат қилиб, тўғри йўлни ёлғиз Ундан сўраш ҳар бир бандани мўминга вожиб бўлса ҳам, Хожа Аҳмад Яссавий «адашган гумроҳ»ларга Ҳақ йўлини кўрсатмоққа («Аё, ғофил, умринг ўтар сени елдек») ўзини бағишлади.

Англашимизча, тасаввуфий таълимотда руҳ чин комиллик йўлида тўрт фаслдан ўтади. «Ҳикматлар»да бу ҳақда:

Барча ишни комил тутиб шариятга,
Бошдан кечиб, қадам қўйиб тариқатга,
Жон ва дилни муштоқ этиб маърифатга,
Ҳақиқатни (нг) асрорига жўён бўлу

деб «тўрт аносир ҳижоби»дан сўз очиб, шарият талаблари билан иш тутмоқликни сўфийликнинг аввали деб

¹ Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент, «Чўлпон», 1992, 507—508 бет.

«билди («Тариқатга шариатсиз кирганларни, Шайтон желиб иймонини олур эмиш»). Тариқатда эса, «Жаҳрия» («яссавиййа») таълимотига асос солибгина қолмай, Яссавий мактаби деб ном олган илк турк тасаввуфий адабий мактабига асос солди. Маърифатда «султони орифин» унвонига сазовор бўлиб, «Ҳақиқатнинг дарёсидан тавҳар олган» устози комил саналади. Навоий у зотни «турк пири» деб («Турк пири каби оламдин этакни силжинг») эъзозлаган. Осийлар ўз гуноҳларидан фориғ бўлиш йўллариини излаганда Яссавийни ўқиганлар. Дунё чигалларида қолганда яна унинг пурмаъни ҳикматларидан кўмак ўтинганлар.

Фитрат Яссавий дунёсига кириб келган давр кечи билан 10-йилларнинг бошланишига тўғри келади. Олим айни шу даврда «бу маслаки муқаддаснинг сокин бир эътиқодгўйи сифатида» исломчилик йўлини танлади. Бухородаги «Мирараб мадрасаида таҳсил пайтидаёқ «Девони ҳикмат» билан танишиб улгурди, шунинг учун ҳам ўзининг илк асари «Мунозара»да мадраса толиблари учун таҳсили вожиб бўлган китоблар қаторида Қул Аҳмад асарларини ҳам тилга олган. Асримиз бошларида Қозондан Бухорога саёҳат қилган Абдурашид Иброҳимбек мадраса муллаваччалари билан суҳбат қиларкан, «Бухоро Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Ҳазратларининг муридлари билан тўла бўлгани ҳолда талабалар (муллаваччалар) қўлида Яссавий ҳикматларини кўриб» ажабланганди¹. Истанбулда таҳсилни давом эттираётган пайтда (1909—1913) Яссавий асарларининг нисбатан тўла нусхаси «ўзбеклар даргоҳи шайхи Ҳожи Сулаймон афанди томонидан нашр этилган 276 саҳилик «Девони балоғат унвони султони орифин Ҳожа Аҳмад Яссавий»² мадраса толиблари ва зиёлилар қўлида бўлган. Фитрат бу асар ҳақида «Аҳмад Яссавий» мақоласининг бир ўрнида тўхталиб, уни Қозон босма «Ҳикматлар» билан солиштиради: «Девони Ҳикмат»нинг Истанбул босмасида Юсуф Байзовий, Қозон босмасида Қул Ғариб тахаллуслари бор». Бу қайддан кўринадики, Фитрат Яссавий ҳикматлари билан илк танишган пайтида Туркистон ва Туркияда исломчилик ғоялари анча

¹ *Абдурашид Иброҳим*. XX аср бошларида Ислам дунёси ва Японияда исломият. Икки жилдли. 1 жилд, Истанбул, 1987, 45-бет (турк тилида).

² *Фудд Кўпрулу*. Турк адабиётинда илк мутасаввифлар. 6-босқи. Анқара, 1986, 122-бет (турк тилида).

кенг қулоч отган, унинг бағрида туркчилик ва жадидчилик ҳаракатлари ривож топиб, Бухоро мана шу уч «маслаки муқаддас»нинг масканига айланган эди.

Айни мана шу XX аср бошларида Оврупо корчалонлари бўлинган дунёни қайта бўлиб олиш ниятида жаҳон урушига зўр бериб тайёрланаётган эдилар. Фитратнинг ватани — дини исломнинг қуввати саналган Бухоро ва Яссавий тариқати кенг тарқалган Туркистонда Чор Русияси ишғоли давом этаётган эди. Уларнинг ниятлари Марказий Осиёнинг бойликларини ўзлариники қилиб олиш билан чекланмай, балки халқ эътиқод ва маънавиятининг асоси бўлган дини исломни ҳам йўқ қилиш тараддудига тушган эдилар. Бу сиёсатни яхши анлаган Фитрат «ўз миллатига хиёнат қилиб Русиянинг этагини тутган (бу ҳақда кейинроқ «Шарқ сиёсати» китобида «Инонмоқ керакким Бухоро ва Эрон ҳукуматларининг хиёнатлари...» деб ёзганди) Бухоро амирига ўзининг илк асари орқали мурожаат қилган: «Эй, мусулмон жамоасининг соҳиби, зоти табаррук молик! Исломиё салтанатининг заифлиги, соҳиби давлатимизга аниқ ва равшандирки, бугун ё эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро кунларга соларлар. Бу жинойтчиларнинг вазифаи аввали дини исломга ҳусумат бўлиб, яқин замонлар биздан динимизни тарк қилишни талаб қиларлар. Имомимизни пўпга, азонимизни кўнғироққа, масжидимини черковга алмаштирмоқдин бошқа чора қолмас. Оқибат... бизнинг ожиз қўлимизни тутиб, бу бадбахтлик гирдобидан ким тортиб чиқаради?» Бу сўзлар зоти муборак томонидан беоқибат қолишини сезган бўлса керакки, адиб айни шу асарида ўзининг муҳтарам диндош биродарларига мурожаат қилган: «Ҳар бирингизга маълумдирки, насронийлар ҳар тарафдан исломга қарши ҳужум қилмоқ учун бош кўтармоқдалар, ҳар соатда бизларни нобуд, динимизни эса йўқ қилмоқ баҳоналарини тўпламоқдалар. Агар сизда, азиз жонингизни қўлга олиб, нусрат йўлида исломга иноят этмасангиз, аниқдирки. Сиз на мусулмондирсиз, на-да Аллоҳ сизга нусрат этар. Ислом бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир, ислом бизнинг ғалабаларимиз боиси, осойишталигимизнинг сабабчисидир... бу қадар ғафлат ва танбалликда, беғайрат ва жоҳилликда ўтирганимиз бас, этар. Бу асл динимизнинг нобуд бўлиши, бу муқаддас ватанимизнинг поймол этилишидирки, буни боша-

рифлик билан қарши олмоқликни на шариат, на да тариқат қабул қила олади?!¹ Бу ўзига хос «хитобнома» Фитратнинг Истанбулда фолс тилида чиққан «Мунозара»га илова қилинган бўлиб, Ҳожи Мўйин таржимасидаги ўзбекча нашрида амирнинг жаҳлини чиқармаслик учун ношир Маҳмудхўжа Беҳбудий томонидан тушириб қолдирилган. Унинг ўрнига рус-тузем мактабларини қувватловчи «Мунозара» ҳақида» номли сўнгсўз ёзилиб, нашр этилган эди.

Фитратнинг илк мутасаввифлар мавзусига айти шу даврда мурожаат этишининг яна бир боиси 1910 йили Бухорода «шиа»лар билан «сунний» мазҳабидагилар ўртасидаги, «жадид» ва «қадимчи»лар ўртасидаги курашлар авж олган эди. Айти мана шу ўзаро ички низоларни «орадан кўтармоқ» учун ўзининг нажиб миллатдошларига мурожаат этиб, уларга шариатдан, тариқатдан гапириб, мусулмонларни ўзаро боиттифоқ яшашга чақирган.

Айти мақсадда Истанбулда чиқадиган «Таърифи муслимин» жаридаси орқали «Бухоро вазири Насруллоҳ бей Парвоначи афанди ҳазратларина очиқ мактуб» билан мурожаат қилган ва «бизнинг саодат ва истиқболимизнинг сабабкори бўлади деб интизор кутганимиз нарсани Сиздек зотдан кўрмадик» деган таъна баробарида «ҳамиша адолат сояси бўлиб, осуда яшаб келган Муҳаммаднинг мустаҳкам ва Ҳақ дини ислом шундай натижасизлик ҳолатига тушгани»ни ҳам баён қилган².

Фитрат Яссавий ва унинг мактаби шоирлари тўғрисида мақолалар эълон қилгунга қадар тасаввуф тарихи ва назариясини анча чуқур ишлади. Унинг ўзи бу ҳақда адибни «пантуркист» ва «панисломист»ликда айблаган Ж. Бойбўлатовга қарши Яссавий ижодига қўл уришликнинг сабаби ҳақида тўхталаркан: «Адабиёт тарихини текширувчи бир муаллим бўлганим сифати билан тасаввуфни кўп текширдим. Бу кун тасаввуфнинг ҳар томонини, қоронғи сирларини биламан. Ҳатто шу кунларда Урта Осиёда тасаввуф тарихи исмли бир китоб вужудга келтирмак учун тиришмакдаман» деб ёз-

¹ Фитрат Бухороий. Мунозараи мударриси бухороий бо як нафар фаранги дар Ҳиндистон дар боран макотиби жадиди. Истанбул, 1327 (ҳижрий), саҳ. 66—67.

² «Таърифи муслимин», жилд 2, адад 25, сон 1. 1318 (ҳижрий), милодий: 1910, 8 декабр.

ганди¹. Бунга илова тарзида яна шуни айтиш мумкин-ки, 20-йилларнинг бошларида олим адабиёт тарихчиси сифатида «Яссавий даври» деб қаралган X—XII асрлар адабиёти билан жиддий шуғулланган, сомонийлар, қорахонийлар ва ғазнавийлар каби илк турк ислом давлатларида эътибор топган Маҳмуд Кошғарий, Адиб-Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ҳақида ўзбек адабиётшунослари ичида биринчилардан бўлиб мақола-лар ёзганди. Бу мақолаларда илк турк дostonчиларининг асарлари таҳлил этиларкан, уларда тасаввуфий ҳолатлар зуҳур бўлганини ҳам қайд этган. Шу билан бирга ўзбек адабиётшунослиги тарихида илк мажмуа саналган «Ўзбек адабиёти намуналари» нинг катта бир қисмини илк турк мутасаввуфлари Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари билан зийнатлагани маълум. Биз қуйида таҳлил этмоқчи бўлганимиз. «Аҳмад Яссавий»² ҳамда «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар»³ каби мақолаларда баён этилган фикрлар доирасида олим бир умр қолиб кетмади. Ўзининг қатор мақола ва тадқиқотларида мана шу мавзуга мурожаат қилди, ҳатто ўзбек тасаввуфий адабиётининг вакиллари Навоий, Ҳусайний, Бобур, Машраб, Амир Умархон, Ҳувайдо, Тавалло ва бошқа шоирлар ҳақида ёзган асарларида ҳам бу мавзунини ўзига хос тарзда тўлдирди.

XX аср бошларида яссавийшунослик

Охир замон олимлари зoлим бўлди,
 Ҳушомадни айтғучилар олим бўлди.»

«Девони ҳикмат»дан.

XIX асрнинг II ярмига қелиб, Туркистонни Русия томонидан ишғоли кун тартибига чиққан пайтлардан бошлаб, Русия ва унга қўшни бўлган Ғарб давлатлари Туркистон билан жиддий суратда қизиқа бошладилар. Айниқса, можар туркшуноси Армени Вамберининг Ур-

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1929, 15 сентябр.

² «Маориф ва ўқитғучи», 1927, 6-сон, 29—35 бет; 7—8 сон, 39—41 б.

³ «Маориф ва ўқитғучи», 1928, 5—6 сон, 49—52 бетлар.

та Осиёга қилган «саёҳатлари» натижасида (1863) рус императорига ёзган Ҳисоботи оммавий суратда нашр қилинган¹, Оврупо илмий жамоатчилиги ҳам Урта Осиёга бир қанча расмий ва норасмий илмий гуруҳлар юборган ва Бухоро ва Туркистонда яратилган осори атиқа ва маънавий дурдоналари билан қизиқаётганини яширмаганлар. Ислом тарихи ва тасаввуфга оид жўпгина тадқиқотлар асосан, мана шу даврнинг маҳсулидир. Бунга қадар Фрид Август Толукнинг ислом пантетизми ва сўфийлик тарихига оид илмий рисоласи яратилган бўлиб, бунда олим жаҳон илмий жамоатчилигидан ҳеч тортинмай тасаввуфни зардуштийликнинг воҳиси сифатида талқин қилган эди². Кейинроқ, айти «Рашид афанди» кийимидаги Вамберининг Ҳисоботи жўлма-қўл бўлиб юрган бир пайтда Алфред фон Крамер ислом мистицизмига оид ишларни эълон қилиб тасаввуфнинг вужудга келишини «насронийликнинг таъсир майдонини кенгайганлиги» билан тушунтиришга интилан. Тахминан мана шу даврдан бошлаб тасаввуфни «неоплатонизм» билан боғлиқ ҳолда тушунтиришлар ҳам анча кенгайган. Эроншунос К. Дозу эса³ тасаввуфда Эрон таъсири етакчи эканидан баёнот бериб, тасаввуфни арабчиликка қарши «арий реакцияси» сифатида баҳолаган. Эҳтимол, мана шу ишлар таъсиридами ёки Туркистонда рус истилоси туфайли мағрур халқни забт этиш учун аввал унинг эътиқоди ва унинг улур алломаларидан иш бошлаган мустамлакачилик сиёсати сабаб бўлибми Яссавий ҳикматлари тошбосма ва литография усулларида тарқатила бошланди. 1878—1896 йиллар давомида «Девони ҳикмат» Қозонда тўрт марта нашр қилинган, кейинроқ Тошкентда икки марта тошбосмада у яна қайта нашрдан чиққан. Ҳар бир чоп этилаётган асарни миридан сиригача синчиқлаб текшириб турган рус охраниси гўё бунга беэътибор қарагандай бўлди. «Сабаби «Ҳикматлар»даги «Золим агар зулм қилса Аллоҳ дегил» каби ўғитлар уларнинг мустамлакачилик сиёсати учун «қуролдан ҳам яхшироқ яроғ» бўлганлигидадир.

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии в 1863 году. М., 1867.

² Бу ҳақда қаранг: Касимова З. И. Истоки, социальная сущность и причины распространения суфизма // Из истории суфизма: Источники и социальная практика. Ташкент, «Фан», 1991, с. 7.

³ Юқоридаги манба, 8-бет.

Икки аср бўсағасида рус олимларининг тасаввуфга бағишланган ишлари кўрина бошлади. А. Е. Крымский «Ҳижрий III аср охирларига қадар тасаввуф тараққиёти» асарида ғарб тасаввуфшуносларининг ишларига таянган ҳолда тасаввуфнинг вужудга келиши ва тарқалишида, асосан, икки омилни кўрди: «Улардан бири ғарбдаги насронийликнинг излари бўлиб, мусулмонликка қадар насроний (христиан) бўлган мамлакатларда тасаввуфий таълимотнинг юзага келиши билан боғлиқ бўлса, иккинчиси, шарқдаги ўзани буддизм билан (масалан, Ҳиндистон каби) боғлиқ юртларда тасаввуфнинг кенг тарқалганлигидир»¹. Бундан ташқари, Карл Залеманнинг «Ҳаким ота тўғрисидаги ривоятлар» мақоласи анчагина машҳур бўлган, олим ўзининг бу тадқиқотига тасаввуф тарихига бағишланган «Рашаҳоти айнул ҳаёт», «Миръот ул-асрор» каби манбалардан айрим парчаларни айни фурс тилида ўзининг асарига илова тарзида чоп қилдирган эди². Бу каби тадқиқотларнинг кўпчилигида тасаввуф исломга қарши «оқим» сифатида талқин этилган бўлиб, унинг ортодоксал исломдан фарқли томонлари Урта Осиёда ҳукмронлик қилаётган чор ҳарбийларига эслатиб турилган, хавфли жиҳатлари ҳақида огоҳлантирилган. 1898 йилги Андижон қўзғолони бостирилгандан кейин Туркистон генерал-губернатори қилиб тайинланган Духовский ўз Подшоҳига ёзган ҳисоботида «суфийлик биз учун ортодоксал исломга нисбатан минг чандон хавфлироқдир»³ деб ёзган.

XX аср бошларида эълон қилинган айрим мақолалар бевосита Яссавийнинг ватани бўлган Туркистонда нашр этирилган ва уларнинг айримларида, масалан, А. Қазанскийнинг «Исломда таркидунёчилик» асарида бу тариқатнинг ёйилишида сабаб бўлган социал аспектлар таҳлил этилиб, Яссавий мистицизми имкон қадар халқ қалбидан йироқ бўлган, унинг манфаатларига зид келадиган қараш сифатида талқин этилган⁴. 10-йилларнинг бошларида яссавийшуносликда бир мунча янги

¹ Крымский А. Е. Очерк развития суфизма до конца III века гижры М., 1895, с. 47—48.

² Бу ҳақда қаранг: *Неъматов Х. Аҳмад Яссавий ҳаётига оид баъзи саналар.* // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1992, 2-сон, 3-бет.

³ «Всеподданнейший докладъ Туркестанскаго генераль-губернатора генерала отъ Инфантерии Духовскаго. Ислам в Туркестане» Ташкент, 1899.

⁴ *Қазанский А. Мистицизм в Исламе.* Самарканд, 1901.

талқин ва илмий асарлар пайдо бўлди. Бу жиҳатдан И. Гольциернинг «Ислом ҳақидаги лекциялар»и бир мунча эътиборли. Олим Яссавий таълимотини Туркистон халқларида ортодоксал исломнинг чуқурлашуви сифатида талқин этган бўлса ҳам, айрим Урта Осиё мутасаввифларининг ҳаёти ва маслаги масалаларини яна эскича талқин қилган. Олимнинг даъвосича, гўё «Фано» ҳақидаги ақидалар буддизмдан тўғридан тўғри олинган бўлиб, Иброҳим ибн Адҳам қиссаси Будда биографиясига айнан мос келади¹. 1912 йилда Ашхободда эълон қилинган П. Цветковнинг илмий асарлари ҳам ислом ва тасаввуф талқинида «ғарбона» бузиб талқин этишларга анчага бойдир².

10-йилларнинг охирида ғарб мамлакатларида, айниқса, Русияга қўшни бўлган Олмония, Польша, Венгрия ва бошқа ўлкаларда ҳам тасаввуф тарихини ўзларича талқин этган китоблар яратилди. Улар орасида тасаввуф илдизига ва Яссавий тариқатининг моҳиятига нисбатан яқинлашганлар олмон олими Броккельман ва можар олими Ж. Немет (19181) тадқиқотларини эслаш мумкин. 1912 йилда Тошкентда «Туркестанские ведомости» газетасида³ Ю.Новицкийнинг «Хожа Султон Аҳмад Яссавий (қирғиз афсонаси)» номли мақоласи пайдо бўлди. Кейинроқ бу мақола «Туркистонда Ҳазрат масжиди» русча бир тўплам таркибида «Туркистон шаҳридаги Ҳазрат Яссавий масжидининг тарихий-меъморий аҳамияти» мақоласи билан биргаликда эълон қилинган. Эътиборли жиҳати шундаки, бунда Аҳмад Яссавий ҳикматларидан айримлари Н. С. Ликошин таржимасида эълон қилинган. Бу таржима аввалроқ «Сирдарё вилояти статистикаси учун материаллар» тўпламида ҳам чоп қилинган эди. Қўрамизки, Яссавий ҳақидаги рус ва ғарб тилларида эълон қилинган қатор ишларда тасаввуф таълимоти ҳақида юзаки, унинг ички моҳиятини англамай туриб яратилган ишлардан бевосита Яссавий асарларининг руҳидан келиб чиқиб ёзилган мақолаларга томон қадам ташланган. Айниқса, бу соҳада турк ва татар олимлари эълон қилган мақола ва тадқиқотлар таҳлил этилаётган манбага мурожаатда бадний асар матнини чуқур билиш-

¹ Гольциер И. Лекции об исламе. Изд. Брокгауз-Ефрон. 1912, 2 с. 148—150.

² Цветков П. Исламизм. т. 1, Асхабад, 1912.

³ «Туркестанские ведомости», 1912, 17 февраля.

лиги ва Яссавий ҳамда унинг ҳаёти, манқабавий турмуши ва тариқати ҳақида ҳақиқатга мос келадиган фикрлардир. Шундай мақолалардан бири Аҳмад Сардорнинг «Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий» мақоласидир¹. Мақолада Яссавийнинг ҳаётига оид маълумот, унинг «ҳикматлари»нинг таърифи берилиши билан бирга Яссавий турк тилини форс муҳити билан чулганган даврларда адабиётга олиб киргани ва бу билан турк дунёсининг устодлари қаторида тилга олинган. Жумладан, мақолада шундай сўзлар бор: «Туркистонда турк давлати форсий тилни истеъмол этуб, бой бўлган турк тили форсийларга жентилган вақтларда, бутун китоблар, бутун асарлар форсий тили билан ёзилган замонларда, ул ўзининг девонини соф туркий тилинда ёзди... Ўзининг турклигин, ўзи мансуб бўлган турк тилин олға суриб, ўзидан келажак ёзувчиларга ўрнак бўлди. Ун бешинчи асрнинг аввалги ёртисинда ёзилган «Бахтиёрнома», «Тазкират ул-авлиё» шакилли асарларда Хожа Аҳмад девонининг таъсири бўлуvinда шубҳа йўқ»².

Фитрат гарчи юқорида келтирилган рус ва бошқа ғарб тилларида тарқатилган мақола ва тадқиқотлардан бехабар бўлса-да, Аҳмад Сардорнинг мақоласини ўқиган бўлиши шубҳасиздир. Бундан ташқари, Истанбулда таҳсилни давом эттириб қайтган олим, Туркияда чоп этилган Яссавий номи билан боғлиқ барча манба ва мақолалардан яхши хабардор бўлган, уларнинг айримларидан ўзининг асарларида истефода қилган. Шундай асарлардан бири ҳам Ғарб олимлари яратган тадқиқотларни ўрганган, ҳам Шарқдаги Яссавий ҳақидаги маърифат китобларидан хабар берган, Яссавийнинг таълимоти билан «Ўзбеклар даргоҳи» шайхлари орқали таниш бўлган Муҳаммад Фуад Кўпрулуниинг «Турк адабийётинда илк мутасаввифлар» китоби бўлиб, унинг илк нашри 1918 йили араб ёзувида Истанбулда Исломия матбаасида чоп қилинган. Фитрат бу асардаги айрим маълумотлардан фойдаланган, айримлари билан мувоҳаза қилган, шунга қарамай мақолаларида «тасаввуф дунёсига рағбат қилган толиблар учун бу китобнинг мутолааси» лозим эканини ҳам уқдириб ўтган. Китоб муаллифи

¹ «Шўро», 1915, 24-сон.

² Иқтибос қуйидаги манбадан келтирилди: «Яссавий ким эди?». (Нашрга тийёрловчи ва сўз боши муаллифи Б. Дўстқороев). Тошкент, 1994, 5—6 бет.

«адабиётимиз тарихи ёзилган асарларда шу кунга қадар илк мутасаввифлар мавзусидаги оз рисола ва илмий асарлар илмий бир қувватдан маҳрум бўлибгина қолмай, турк адабиётининг умумтараққиёт масаласида ҳам турк олами учун ҳамон қаноатланарли эмас»лигини инobatга олган ҳолда бу асар тартибига қўл ўрганини эслатган.

Китобнинг I қисмида «Аҳмад Яссавийга қадар турк адабиёти ва турклар орасида исломият ва тасаввуф жараёни умумий суратда шарҳ этилгандан сўнг Аҳмад Яссавийнинг манқабавий ва тарихий ҳаётига, тариқат одобига, халифаларига, асарларига ва таъсирларига доир тафсилотли бир суратда маълумот берилиши»ни маълум қилган¹. Китобнинг кейинги нашрларига (хусусан, 6-нашри: Истанбул, 1986) «Жавоҳир ал-Аброр мин амвож ул-биҳор» манқабасига асосланган ҳолда яссавийга ва ундан келиб чиққан Занги ота силсиласи ҳам илова қилинган. Бизнингча, Фитратнинг кўпроқ шу манбага таянгани унинг асарининг таркибидан, мақоладаги бўлимларнинг жойланиши мазмунида баён қилинган айрим мулоҳазалардан маълум бўлади. Бироқ Фитрат мақоласида айтилган «Аҳмад Яссавий тўғрисида матбуотимизда бир-икки гаплар бўлиб ўтган эди» — каби сўзлар Фуад Кўпрулуниг тадқиқотига муносабатда эмас, балки Абдурахмон Саъдийнинг «Яссавий ким эди?» мақоласига ишора ҳолида айтилган.

20-йилларнинг бошларида бу мақоладан ташқари² Яссавий мавзусида яратилган махсус мақолани учратмаймиз. А. Саъдийнинг мақоласида эса, Фитратдай чуқур тасаввуфшунос олим келишолмаган нуқталар таллайгина. А. Саъдий мақоласида Яссавий яшаган даврга қисқа таъриф бергандан кейин Аҳмад Яссавий ва «унинг шогирди бўлган» Сулаймон Бокирғоний ижодига «Чингизнинг чиқиши олдида жанубда турк адабиётининг негизи қурилиб, мана шу адабиётнинг бош омилларидан унга қувват бергувчиларидан» деб қарашдир. Шундан келиб чиққан ҳолда «булар уйғурчадан енгиллатилган ва ўзларидан бир аср сўнг туққан чигатой адабиётидан ҳам кўб сода, табиий, тақаллуфсиз ва авомий бўлган «адаб мактаби» туғдирдилар» деган хулосага келади,

¹ Фуад Кўпрулу. Турк адабиётинида илк мутасаввифлар, 2-бет.

² «Инқилоб», 1922, 2-сон.

гарчи бу даъвони исбот этмаган бўлса ҳам, уни турк адабиётида илк «адаб мактаби»нинг (буни адабий мактабгина эмас, балки филологик мактаб маъносида қабул қилингани маъқул) яратувчиси сифатида тилга олиниши эътиборга молик. А. Саъдий илгари сурган иккинчи масала — Яссавий умумтурк шоиридир. «Яссавий на уйғур, на чигатой, на ўзбек, на татар ва туркман ва на қозоқ шоири бўлмасдан умумтурк шоиридир». Бу масала қанчалик баҳсталаб бўлмасин, худди шундай ёндошиш қардош туркий халқлар адабиётшунослари орасида ҳам кенг тарқалгандир. А. Саъдий Яссавий асарларининг ташқи сеҳрига берилган ва улардан юзаки таъсирланиш натижасида «Ул адолатсизликка тамом душман эди» деган тезисни секин-аста «Яссавий ўз замонида мискинларни, мазлумларни, ғариб ва дарвешларни ҳам ёқлағувчи бир шоир эди» деган хулосага айлантиради. Эҳтимол, совет даврининг илк адабиётшунослиги туғилаётган бир пайтда бундай муносабат билан олим Яссавий асарларини «совет ҳавфи»дан сақлаб қолишни ният қилган бўлиши мумкин. Ҳолбуки, бу ҳолатни қисман Фитратда ҳам кўрамиз ва шўро даври олимлари кўпроқ эътибор қаратган жиҳатлардан бири ҳам мана шу эди. Лекин Яссавий тариқати, унинг фалсафаси, маслағи, асарларининг таҳлили масаласида А. Саъдий томонидан эълон қилинган мақола Фитрат айтганидай «бир-икки йўла бўлган гаплардан» бошқа нарса эмас.

1923 йилда «Ал-Искандария» тўпламида¹ «Фақрнома»нинг А. Гаррицкий томонидан таржима қилинган русча нусхасидан бир парча билан шу муаллиф номидан кичик бир маълумотнома учрайди. Олимнинг келтирган иқтибосларидан маълум бўлишича, унинг қўлида «Девони ҳикмат»дан ташқари Фаҳриддин Алининг «Рашаҳот», Доро Шукуҳнинг «Сафинат ул-авлиё», Фулом Муҳаммад Лоҳурийнинг «Хазинат ул-сўфия» асарлари ҳам бўлиб, нашрда улардан фойдаланган. Муаллиф Хожа Аҳмад Яссавий тариқатининг асл жиҳатларини ҳам ўзининг қисқа хабарида айтиб улгурган.

Бундан ташқари, Яссавий ҳақида маълумот бериш, унинг асарларидан намуналар келтириш 20-йилларнинг ўрталарида татар ва турк тилларида чоп этилган А. Азиз

¹ «Ал-Искандария». Сборник Туркестанского Восточного института в честь п. А. Д. Шмидта. Ташкент, 1923, с. 37.

га Али Раҳимнинг «Татар адабиёти тарихи», 1926 йили Истанбулда чоп этилган Фуад Кўпрулуниги «Турк адабиёти тарихи» китобида ҳам Яссавий ижоди талқинига анча кенг ўрин берилган. Хуллас, кейинги 70—80 йил давомида, асосан, бир ёклама талқин этилган Хожа Аҳмад Яссавий ижодига XX аср бошларидаги, хусусан, 20-йилларнинг 2-ярмидаги ўзбек олимларининг муносабати масаласини ўрганишда улардаги ўзига хос ва айрим камчил жиҳатларни кузатганда бу асарларни айтишда давр адабий ақлимнинг меваси сифатида қабул қилишимиз лозим кўринади.

Аввал Қуръони карим ва суннатда тасаввуф

«На хуш бу дунёда иймони Қуръон,
На бўлғай дунёда иймондин ортиқ».

«Боқиргон китоби»дан.

Истанбулда 1991 йилнинг 10—11 нўябрида «Тасаввуф, унинг танилиши, манбалари ва таъсирлари» маърузида халқаро анжуман чақирилди. Машҳур тасаввуфшунос олим Маҳмед Зоҳид Қутқу вафотининг ўн йиллиги муносабати билан тўпланган бу илмий мажлисда дастлабки маърузалардан бири доктор Ҳасан Комил Йилмазнинг «Қуръони карим ва суннатда тасаввуф» номли чиқиши бўлди. Муаллиф мусулмон Шарқи мамлакатларида ҳикматга айланиб кетган юқоридаги иборани сарлавҳага чиқариш билан «Тасаввуф калима сифатида Қуръон сятларида ва ҳадисларда учрамаса ҳам, муассасаси исломнинг ичида бўлган билим ва орифлик йўли» сифатида талқин этган ва унинг вужудга келиш тарихи ҳижрий II аср воқеалари билан боғлиқ тушунтирилган¹. Бу факт худди биз Фитрат асарларида кўрганимиз каби мусулмон дунёсидан етишиб чиққан олимлар тасаввуфни ислом ақидаси ва шариятни рад этувчи оқим сифатида эмас, балки шарият талабларига ўз бағридан ўрин берган исломий ҳодиса сифатида ёндошиш зарурлигини яна бир бор эсга солади. Чунки «Девони ҳикмат»га ўзига хос дебоча тарзида чоп қилинган

¹ Ҳасан Комил Йилмаз. Қуръони карим ва суннатда тасаввуф // «Таними, қайнақлари ва таъсирларида Тасаввуф». Истанбул 1991, 25—27 бет (турк тилида).

«Фақрнома»да ёзилишича, «Эй дарвиш, билгил ва огоҳ бўлгилким, аввал калимаи шарият, иккинчиси — калимаи тариқат, учинчиси — калимаи маърифат, тўртинчи — калимаи ҳақиқатни билмак керак. Агар сўфи бўлиб, бу калималарни билмаса, сўфи эмас»¹ деган қатъий ҳукмдан сўнг бу калималарнинг мазмуни баён қилинган. Бу оддий ҳақиқат Яссавий ҳикматларида ҳам бир неча бор такрор қилинган. Бу оддий ҳақиқат Яссавий ҳикматларида ҳам бир неча бор такрорланган, тариқат одоби шарият талабларига бўйсунушдан бошланишини ҳар бир мутасаввиф яхши билган. Фитратнинг ҳам Яссавий дунёсига кириб келгунга қадар исломнинг қуввати саналган Бухорои шарифдаги энг улуғ мадрасалардан бири «Мирараб»ни хатм қилиши, шарият талабларига тўла бўйсунган ҳолда илми илоҳиётни пухта эгаллаши, ҳатто бадий ижоддаги илк асарларини ҳам «(Мунозара) ва «Ҳинд сайёҳи») исломчилик ғояларига амал қилгани ҳолда талқин қилиши, ниҳоят, 10-йилларнинг ўрталарида «Мухтасар ислом тарихи»ни ёзиши билан бу муқаддас мавзуга қўл ураркан, уни билиш ҳар бир мусулмонга фарзлигини уқдирганди: «Ислом тарихи Ҳазрати Пайғамбар (С. А. В.) баҳс қилиб, ислом оламининг тараққиёти ва таназзулини бизга онглатадир. Бинобарин, уни билиш ҳар бир мусулмон учун фарзdir»². 1915 йилда чоп қилинган «Раҳбари нажот» («Нажот йўли») рисоласида бу фикрни чуқурлаштириб, Ислом тарихини тавсиф қилар экан, уни тўрт қисмга: Пайғамбарлик тарихи, Қуръон ва Ҳадисларда баён қилинган шаръий талаблар, фикҳ ҳамда тасаввуф тарихидан иборатлигини кўрсатган³. Сўнгра чоп қилинган «Мавлуди шариф ёлуд Муръоти хайрул башар» (1915) китобида мусулмонликда жоиз бўлган асосий талаблар ҳақида фикр юритилса, «Ойила» (1916) асарида бундай исломий тарбиянинг ўчоғи саналган оилада ота-онанинг шаръий вазифалари ва фарзандлик бурчлари ҳақида фикр юритган. Демокчимизки, Фитратнинг тасаввуф фалсафасига кириб келиши тасодифий бўлмаган. Шунинг учун ҳам «Аҳмад Яссавий» мақоласида «Тасаввуф маслакига кирганлар биринчи босқичда исломнинг бутун ҳукмларига ахлоқ, ибодат ва эътиқодга оид бўлган бутун дастурларини

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент, 1992, 9-бет.

² Фитрат. Мухтасар ислом тарихи, 5-бет.

³ Фитрат. Раҳбари нажот - (Нажот йўли). 1915, саҳ. 9.

қабул қилишлиги»ни ёзади. Фитратнинг талқинича, тасаввуф исломнинг ибтидоий талабларини инкор этмайди, балки дастлабки босқичда унга таянади, вақтнинг ўтиши ва бу ақидалар моҳиятини чуқурроқ англаб бориши натижасида ўзгача, яъни чуқурроқ ва ишонарлироқ тарзда маъно беради. Бу ҳолат Фитратнинг исломшуносликдаги илк асариди ўзига хос равишда ақс этган. «Мухтасар ислом тарихи»да олим Пайғамбаримиз (С. А. В.) нинг васиятларини келтириб, «дунёни обод ва ислоҳ қилиш учун курашингиз!» сўзларини келтириш билан илоҳиётда дастлабки босқич доирасида қолиб кетмасликни, тариқат одобни ва маърифат сабоқларидан огоҳ бўлишликни ва ана ўшалар воситасидагина Ҳаққа томон қўйилиши мумкинлигини таъкидлаганди. «Аҳмад Яссавий» мақоласидан дастлабки кўзга ташланган нарса ҳам ана шу тариқат одобидир.

«Аҳмад Яссавий» асарининг илк фасли «Тасаввуф тўғрисида» деб номланади. Бунда Фитрат бошқа олимлардан фарқли равишда «Тасаввуф нима?» деган савол қўйиб, унинг жавобида турли лугат ва маноқиб китобларидан иқтибослар келтириб, уларга ўз муносабатини билдириш йўлидан бормайди. Уни аввало, ислом тарихчиси сифатида тасаввуфни вужудга келиш даври қизиқтиради. Ўзи мушоҳада этаётган давр воқеаларини пухта ўрганган олим унинг пайдо бўлиш сабабларини ҳам, моҳияти ва тарқалиш кенглигини ҳам айни шу давр воқеаларидан излайди: «Араб бўлмаган ўлкаларни дин исмидан истило этган арабларнинг диний ҳам миллий таассублари, маҳаллий дин, маҳаллий маданиятга қаршусу ислом исмидан қаттиқ курашлари, араб бўлмаган миллатларга хўр қараб таҳқир қилишлари (айниқса, уммавийлар замонида), араб халифат саройининг исрофли чиқимлари, араб волийлари ҳам шунинг думи бўлиб яшаган маҳаллий хонлар, бекларнинг оғир талаблари остида халқ айниқса, мустамлака халқи) сўнг даражада эзилган эди. Мана шу эзилишдан бошлаб сиёсий, диний оқимларга, мухолифатларга йўл очиб, шўларнинг кенгайишига сабаб бўлган. Мана шу мухолифат оқимларининг энг каттаси, энг кенги ҳам жуда устаси ўзининг асосларини ислом таассуби остида эзилган миллий эътиқодлардан олиб майдонга чиққан тасаввуф оқимидир»¹.

¹ «Маориф ва ўқитғучи», 1927, 6-сон. 29-бет.

Сезиладики, Фитрат масаланинг моҳиятини 20-йилларнинг нуқтаи назаридан туриб ёндошишга ва тасаввуфни «араб мутаассублигига қаршу норози оқим» сифатида баҳолашга мақоланинг бошидаёқ ўрин берган. Фитрат бунга қадар ёзилган бошқа асарлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда олимнинг бундай «ҳукм»га келиш тарихи билан қизиқсак, бу ҳали тасаввуфнинг кўп ички пинҳон сирларини биладиган: олимнинг эмас, балки ислом тарихчиси сифатида дин номидан тўкилган дарё-дарё қонларнинг шоҳиди бўлган, ундан умумбашарий мантиқ излаган жамият тарихчиси номидан тасаввуф тарихига мурожаат этганини англаш қийин эмас. Фитрат тасаввуф туғилган исломий сананинг иккинчи асри ҳақида шундай ёзган: «Уммавийлар замонида ислом лашкарлари баъзи шаҳарларни қўлга олдилар, ҳатто Истанбулни мухосара қилдилар... Валид бинни Абд ал-Малик замонида мусулмонлар кўпгина мамлакатларни қўлга киритганлар. Унинг Муҳаммад бинни Қосим исмли сардори Ҳиндустоннинг баъзи шаҳарларини, Қутайба бинни Муслим исмли бошқа бир саркардаси Туркистон ва Қашғарни забт этди... Шу тариқа Мисрдан Форсга қадар бўлган ҳамма мамлакатлар ислом аҳли қўлида бўлди; Валид бинни Абд ал-Малик вафотидан сўнг аксар халифа бўлган кишилар золим, фосиқ ва хунрез эдилар. Араб бўлмаган мусулмонларга зулм қилдилар. Зотан, мусулмонлар... улардан безордирлар, нафрат қилардилар. Одамлар ўз нафратини очиқ баён этишдан қўрққанлар»¹. Фитратнинг юқоридагича фикр бошлаш сабаби мана шу тариқа ойдинлашиб боради. Агар биз мусулмончилик тарихига оид қатор тарихий манбаларга мурожаат этсак, Фитрат келтирган сабаблар яна ҳам асослироқ кўринади. Араб тарихчиси Абд ал-Раҳмон ибн Абд ал-Ҳакам «Миср, Ал-Мағриб ва ал-Андалузнинг фатҳ этилиши» китобида мусулмончиликни тан олдириш қанчадан қанча хунрезликлар ортида содир бўлгани ҳақида кўп ҳикоятлар келтирган². Фарб исломшуносларидан О. Большаков ўзининг «Халифат тарихи» номли уч жилдли китобининг «Ислом Арабистонда» қисмида айни Фитрат тилга олган курашлардан сўз очиб, Халид бинни Валиднинг Ироқ ва Эронга қарши беаёв

¹ Фитрат. Мухтасар ислом тарихи, 26—26 бет.

² Абд ал-Раҳмон ибн Абд ал-Ҳакам. Завоевание Египта, ал-Мағриба и ал-Андалуза. М., «Наука», 1985, с. 355—400.

юришларини тасвирлар экан, булар кейинроқ мусулмонликнинг ички табақаланишларига сабаб бўлганини ёзди¹. Фитрат ўз мақоласида бу каби узундан узоқ тарихий курашлар тасвирини чизмаса ҳам унинг кўз ўнгиде кўпроқ тарихий воқеалар силсиласи турганини ушбу сатрлардан ҳам англаш мумкин: «...юқорида деганим каби тасаввуф маслаги мустамлакачиларнинг маҳкумларга қилган адолатсизликларидан ҳам бу адолатсизликнинг диний таассубга, динга, шариатга қаршу унсурларнинг борлиги, кўблиги аниқдир». Тасаввуф тарихи билан қизиққан ғарб олимлари айни мана шу жиҳатга, яъни унинг муҳолифат оқим деган жиҳатига ёпишиб олиб тасаввуфнинг вужудга келишини ҳам аввалдан араб бўлмаган мамлакатлардаги мавжуд бўлган диний ақидаларнинг «исломга қаршу кураш» тарзида тушунтирганлар.

Тасаввуфнинг вужудга келишидаги ташқи таъсирларга кўпроқ аҳамият бериш билан уларнинг аксарияти «исломнинг буддизм ва насронийлик таъсири остида ўзгарган шохобчаси» деган хулоса билан тасаввуфнинг вужудга келишини тушунтирганлар. Бу қараш ўз навбатида ғарб тасаввуфшуносларидан Ж. С. Тримингэмнинг «Исломда тасаввуф тариқатлари» китобида танқид ҳам қилинган. Муаллиф тасаввуф тархига мурожаатда ғарб ва шарқ олимларини муросага чақирувчи қарашни баён қилган: «Тасаввуф фалсафаси ва амалиёти тарқалган асосий мамлакатлар Мессопотомия, Хуросон ва Мағриб кўрсатилгани ҳолда унинг кўринишлари кўпроқ Ҳиндустон ва Урта Осиёда ривожланган. Бу эса, тасаввуф ислом ичидаги дастлабки таълимотнинг табиий ривожланиш даврига кирганини кўрсатади»². Бу ўринда тасаввуфнинг вужудга келиш ўрни билан унинг тарқалиш географиясини адаштирмаслик керак. Турк олими Маҳмед Али Айний «Ислом тасаввуфи тарихи» китобида (китобнинг илк нашри 1923 йилда амалга оширилган) сўфийликнинг вужудга келиши мусулмонлик воқеаларидан ташқари ҳодиса эмас, балки исломиятнинг бағрида кечганини тасдиқловчи қатор манбалар келтирган³. Фит-

¹ *Большаков О. Г.* История Халифата. В трех томах, т. 1. М., «Наука», 1989, с. 211—224.

² *Тримингэм Ж. С.* Суфийские ордене в Исламе. М., «Наука» 1989 с. 37.

³ *Маҳмед Али Айний.* Ислом тасаввуфи тарихи. Истанбул, 1985, 19—21 бет (турк тилида).

рат мақоласида айни шу ҳолат ҳақида фикр юритилганда, яъни тасаввуфнинг туғилиши билан боғлиқ фикрлар асносида Ҳижоз ярим ороли (яъни Арабистон), Хуросон ва Мовароуннаҳрда кечган воқеалардан келиб чиқиб фикр юритади, унинг тарқалиши масаласида эса, Андалуз, Ҳиндустон, Рум ва Эрон каби азалдан буддизм ва насронийлик кириб келган мамлакатларни кўрсатади. Ғарб тасаввуфшунослари айни мана шу масалани чалкаштириши натижасида қатор юқорида тилга олганимиз XX асрнинг бошларида яратилган илмий асарларда тасаввуфнинг «ватани» сифатида исломгача бошқа динлар таъсирида бўлган мамлакатларни тушунтиришга уринганлар. Турк олими Эрол Гункўр «Ислом тасаввуфининг масалалари» китобида «тасаввуфнинг чет маншайлари» хусусида махсус боб боғишлаб, унда ғарбдаги тасаввуфга оид қарашлар кенг таҳлил қилинади. Олимнинг келтиришича, тасаввуфнинг маншай (келиб чиқиши) билан дастлаб ориенталистлар шуғулланганлар. Улар учун асосан, бир фикрий хулоса тасаввуфий ҳаракатнинг бошланғич нуқтасидир: «Араблар мистик тафаккурга қобилиятли бўлмаганликлари учун тасаввуф уларга ташқаридан келган ҳисобланади. Негаки, «ислом мистицизмнинг туғилиш ва тарқалиш ўрни Эрондир» деган қарашга асосланиб, улар бу нуқтадан «ҳинд таъсири» ва «неоплатонизм» аломатларини излайдилар»¹. Фитрат бир мусулмон олими сифатида бу каби жараёнларни яхши билган. Шунинг учун ҳам тасаввуфнинг вужудга келиш давридан сўз борар экан, у қисқагина бир ишора билан унинг туғилиш даврини эслатиб, эътиборни тўғридан тўғри тасаввуфнинг Туркистонга кириб келиши масалаларига кўчиради: «Тасаввуф ислом ўлкасида то исломнинг бурунги асрлардан кўрина бошлаган. Ҳижрий II асрда Шақиқ Балхий, Иброҳим Адҳам каби машҳур тасаввуф намояндалари Туркистон ўлкасидан етиша бошлаган эди»². Чунки Фитрат мақоласининг марказида тасаввуфнинг «ватани» бўлган ўлкалар ёки унинг туғилиш тарихи эмас, Балки Туркистон шайхларининг отаси Хожа Аҳмад Яссавий ижоди ҳақида маълумот бериш турарди. Фитрат қарашларининг тасдиғи унга мавзудош бўлган Фуад Кўпру-

¹ Эрол Гункўр. Ислом тасаввуфининг масалалари. Истанбул, 3-босим, 1989, 49—63 бет (турк тилида).

² «Маориф ва ўқитғучи», 1927, 6-сон, 31-бет.

лунинг асарида «Тасаввуф жараёнининг келиб чиқиши» номли махсус бобда шарҳланади. «Шу билан бирга бу ташқи сабаблар (насонийлик нуфузи, юнон файласуфларининг арабчага таржима этилган асарлари, буддизм асорати, «неоплатонизм» излари ва бошқалар — Ҳ. Б.) мавзу бўлмасдан аввалроқ исломиятнинг ўз бағрида сирф, яъни бир ички жараён натижаси сифатида энг кўп сиёсий ва фақат қисман фикрий ва маънавий бир моҳиятга эга бўлган жуда муҳим жараёнлар кечган, жуда кўп тафовутлар ва айрилиқлар майдонга келганди... шариатда белгиланган қонунлар билан мос келмаган бир қанча «виждон ҳоллари» тасаввуф жараёнининг бир ибтидоий сабаби ҳукмида эди. Бу мурғак тасаввуф жараёни ҳақида ҳозирга қадар чуқур ва атрофлича тадқиқотлар яратилмагани учун буни ёлғизча, «неўафлотунчилик»дан, яқин эронийликдан ёки соддача ҳинддан олинган айни жинсдаги бир қоришиқ «фикр манзумаси» ҳисоблаш каби жуда янглиш натижаларга берилган¹. Фитрат биргина бу мақолада эмас, балки «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар», «Машраб», «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига бир қараш» мақолаларида, «Бедил (Бир мажлисда)» номли бадиҳасида ҳам тасаввуф тўғрисида берган илк тушунчаларини кенгайтирган. Ана шу фикрларни бир тизимга солсақ, Фитрат тасаввуф жараёнига муносабатда исломнинг ғолибона юришларига қарши ташқи таъсирли оқим сифатида эмас, балки исломнинг ичидаги ислоҳий бир қараш сифатида майдонга келганини исботлаб кўрсатгани маълум бўлади. Айниқса, бу хил тушунтириш олимнинг Яссавий асарлари таҳлилида анча ойдинлашган.

Фитрат таянган манба ва маъхазлар

Сўфи бўлсанг — соф бўлгил, журм
исён бўлмасин,
Сўфинақш бўлдинг вале, ҳаргиз
мусулмон бўлмадинг.
«Девони ҳикмат»дан.

Фитрат Яссавий ҳикматларини ўзбек адабиётида илк бор ўзининг «Ўзбек адабиёти намуналари» (1 жилд)га

¹ М. Фуад Кўпрулу. Турк адабийати тарихи. 2-босим, Истанбул, 1980, 119—120 бет (турк тилида).

киритган¹ экан, унинг қайси манбаларга таяниб иш кўрганини тасаввур этиш мақсадида ўша парчаларни «Девони ҳикмат»нинг биздаги сўнгги нашрлари билан солиштириб кўрайлик. Шукрки, кейинги йилларда Яссавий асарлари билан ўзбек китобхонлари бир неча нашр асосида танишишга муяссар бўлдилар. 1991 йили Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1983 йилда турк олими Камол Эраслон нашрга тайёрлаган «Девони ҳикматдан сочмалар» асосида Иброҳим Ҳаққулов нашрга тайёрлаган «Ҳикматлар»ни, 1836 йилги Қозон босма асосида Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли нашрга тайёрлаган «Девони ҳикмат» 1992 йилда нашр этилди ҳамда Б. Дўстқораев «Яссавий ким эди?» мажмуасида А. Саъдийнинг ва Фитратнинг мақолаларига илова қилган ҳолда Қозонда 1878 йилда босилган «Девони ҳикмат»нинг илк нашридан бир қисмини 1994 йилда чоп эттирди. Кўринадики, бу нашрларга Фитрат мақоласида айтилган Қозон босма ва Истанбулда чоп этилган «Девони ҳикмат»лар асос бўлган. Фитрат таянган манба ҳақидаги мулоҳазаларга берилишдан аввал бизга анчагина таниш бўлган бир ҳикматнинг ушбу нашрлардаги матни билан қизиқайлик:

1836 йилги Қозон босмада:

Ғариб, ятим, фақирларни кўнглин сийлаб,
Кўнгли бутун халойиқдин қочдим мано².

«Ўзбек адабиёти намуналари» ва Истанбул нусхасида:

Ғариб, фақир, ятимларнинг бошин силаб,
Кўнгли қаттиқ халойиқдин қочдим мано³.

Бу икки манзум парча ўртасидаги фарқни тушунтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Бу ердан мазмунан «кўнгли бутун» ва «кўнгли қаттиқ» сўзлари бири иккинчисини инкор қилгани ҳолда, ҳар иккисидан ҳам муаллифнинг «қочгани» баён қилинади. Фитратнинг қўлида бу икки нашр бўлган ва бизнингча, у ўзаро чоғиштириш натижасида Истанбул нусхасидаги парчани муносиб кў-

¹ *Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1 жилд. Самарқанд—Тошкент, 1928, 97—105-бет.*

² *Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент, 1992, 20-бет.*

³ *Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1 жилд. 97-бет.*

риб, ўз «...намуналари»га киритган. Ҳаммамизга нисбатан таниш бўлган яна бир парчаларга мурожаат қилайлик:

1836 йилги Қозон босмада:

Афсонадир шариат, фарзонадир тариқат,
Дурдонадир тариқат, ошиқларга муносиб¹.

«Ўзбек адабиёти намуналари»да:

Афсонадир шариат, фарзонадир ҳақиқат,
Дурдонадир ҳақиқат ошиқларга муносиб².

Бу икки матндан иккинчи парча ҳақиқатга яқин экани бугун Яссавий мухлисларига маълум. Бироқ, Фитрат парчадаги «афсонадир шариат» калимасини ҳам қабул қилгиси келмайди. Шунинг учун ҳам олим мажмуадаги бу кўчирмага изоҳ бериб: «Яссавийда шариат афсонадир каби мундай сўл сўзлар умуман оздир. У намозга, рўзага, қисқача айтканда, шариатга жуда содиқ кўришиш учун кўб тиришадир. Шундай бўла туриб ора-сира мундай сўллик кўрсатиши жуда қизиқдир» деб ажабланган. Олимнинг бу ажабсинишидан, унинг «шариат афсонадир» калимасига шубҳа билан қараганини англаш мумкин. Эҳтимол, бу «сўллик» бевосита Яссавий Ҳазратларига тегишли эмасдир. Чунки Яссавий асарларининг бизгача етиб келган «энг эски» қўлёзма нусхалари XVII асрга тааллуқлидир. Буни яхши билган Фитрат ёзади: «Бу кун орамизда бу китобнинг бир кўб қўлёзма нусхалари бўлгани ҳолда Тошкент, Истанбул ва Қозон шаҳарларида босилган босма нусхалари ҳам кўбдир... «Девони ҳикмат»нинг букун маълум бўлган нусхаларининг ҳаммаси сўнг замонларда ёзилган нусхалардир. Унинг Яссавий замонига яқин ёзилган бир нусхаси майдонда йўқ. Букун «Девони ҳикмат»лардаги парча ҳақиқатан Яссавийникими? Ундан сўнгра давом этган шогирдлари, муридлари, унинг отига баъзи парчалар ёзиб тарқатмадиларми? Букун «Девони ҳикмат»нинг ҳаммаси, ҳеч бўлмаганда бир қисми сўнг замонда етишган мана шунақа шогирдларининг асарлари эмасми? Букун илм дунёсида маълум «Девони ҳикмат»ларни мана

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат, 49-бет.

² Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари, 101-бет.

шундай шубҳалар остига қолдириш мумкин. «Девони ҳикмат»нинг Яссавий замонига яқин бир замонда ёзилган бирор нусхаси топилмагунча бу шубҳаларни йўқотиш мумкин эмас»¹. Олим бу фикрга Фуад Кўпрулуниги «Девони ҳикмат»нинг ўз замонида яратилган нусхаси топилмагунча уни тил тарихи ёғидан текшириб бўлмайди» деган фикрини илова қилган ва ўзининг унга хайрихоҳлигини айтган.

Демак, бизнингча, «Девони ҳикмат»дан «сочма»лар— намуналар келтирар экан, Фитрат ўзининг қўлида бўлган бир эмас, балки бир неча нусхаларини синчиклаб ўрганган, уларни ўзаро муқояса қилган. Биз бошда келтирган олимнинг «Девони ҳикмат»нинг Истанбул босмасида Юсуф Байзовий, Қозон босмасида Қул Ғариб тахаллуслари бор» фикридан ҳам тушуниш мумкинки, Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари»ни тартиб беришда бу босма ва қўлёзма нусхаларнинг муайян бирортасига таянмаган. Уларнинг матнларини солиштириш натижасида ўзича танқидий матн яратишга ўзбек адабиётшунослигида илк бор уринган деган тахминий хулоса қилиш мумкин. Бу хулосанинг тасдиғи ҳамда Фитрат таянган қатор манба ва маъҳазлар унинг шу мавзуда ёзилган иккинчи мақоласи «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар»да аниқлашади.

Мақолада олим «Боқирғон китоби»га кирган ҳикматларнинг матнини таҳлил қилар экан, муаллифлари маълум ва айрим ҳолларда номаълум бўлган ўндан ортиқ маноқиб китобларини ёдга олади. Жумладан, Абдураҳмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унус», Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат», Фахриддин Али ибн Ҳусайн Қошифийнинг «Рашаҳот ул айн ал-ҳаёт», Абул Ҳасан Муҳаммад Бакрнинг «Мақомати нақшбанд», Олим Шайхнинг «Ламаъот» асарлари билан бирга айрим тазкиралар «Ҳасан Хожа Насорийнинг «Музаккири Аҳбоб», Муфти Зинда Алининг «Самарат ул-машойих» каби китобларига таянгани ҳолда мулоҳаза қилганини кузатамиз. Сўнгги манба Фитрат назарида бир қанча ишончли саналгани учун Яссавий мактаби шоирлари ҳақида нисбатан муфассал маълумотнома сифатида қабул қилинган. Шунингдек, «Аҳмад Яссавий» мақоласининг бир ўрнида «Ибни Арабий, Абдулкарим халифа каби эътиборли тасаввуф муҳаррирларининг кўрсатганлари кў-

¹ «Маориф ва ўқитғучи», 1927, 6-сон, 30-бет.

ра...» қайдига дуч келамиз. Англашиладики, бу ўринда Фитрат Муҳйиддин ибн Арабийнинг «Алфутухот ул-Маккийя» («Макка ғалабалари»), «Китоб ул-мусоморот в-ал-муҳозарот» («Сухбатлар ва маърузалар китоби») асарларидан келиб чиққан ҳолда тасаввуфнинг турли манзара ва даражаларини белгилаган. Гарчи олим мақолада Абдулкарим халифанинг «муҳаррир» (муаллиф)-лигидан сўз очса ҳам Яссавий сулукига мансуб бу шайхнинг номини келтирмаган. Бахтга қарши Фуад Кўпрулуниг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» китобида ҳам унинг асари қайд этилмаган. Табиийки, бу номлар Фитрат мақолаларида келтирилган асар ёки унинг муаллифларининг номларидир. Уларни олим айрим бир муносабат билангина тилга олган. Аслида муаллиф биз юқорида кўрган манба ва маъхазлардан ташқари биз билмаган кўплаб тасаввуф тарихига оид маноқиб китобларни кузатган бўлиши шубҳасиз. Шу билан бирга Фитрат кузатган манба ва маноқиб китоблари ҳамда тазкираларнинг савияси бир хил даражада эмас. Олим ўз асарларида уларнинг матнидаги хато ўқилган ўринларини тўғрилаб, чалкаш жойларга имкон қадар аниқлик киритиб борган. Бу жиҳатдан Фитрат мақолалари ўша маноқиб китобларидаги маълумотларни тўғри қабул қилиш учун ҳам ёрдам бериши мумкин.

Яссавийнинг шахси ва манқабавий ҳаёти

Мискин Яссавий орзуйи равзан
ҳазрат,
 Бўлғайму муяссар хон кафи пойи
Муҳаммад
 «Девони ҳикмат»дан.

Фитрат ўз тадқиқотининг «Яссавий ким бўлган?» фаслида «Аҳмад Яссавийнинг бир ривоятга кўра Ясси (бу-гунги Туркистон) шаҳрида, бир ривоятга кўра Сайрамда туғилган» ини келтириш билан чекланган. Ўзи бу ҳақда бирор ҳукмга кемаган. Фитратнинг қўлида, нафақат унинг, балки бошқа яссавийшуносларнинг қўлида ҳам арзирли бир санад (ҳужжат) йўқлиги учун бу бо-рада икки хил фикрни қайд этамиз. Бизнингча, Фитратдаги иккиланишнинг сабаби бир томонидан Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат»даги «ва анинг мазори Туркистонда Ясси деган ердаки, анинг мавдид ва маншай-

дур воқеъ бўлбтур ва Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидур»¹. деган фикрлари бўлса, иккинчидан чуқур яссавийшунослардан Фуад Кўпрулу кўплаб манбаларни ўрганиши натижасида нисбатан ишончли санагани Ҳазинийнинг «Жавоҳир ул-аброр мин амвож ул-биҳор» асарига таяниб, унинг туғилган жойи деб Сайрамни кўрсатишидир. Фитрат негадир мақолада бу мулоҳазалардан бирига таяниб, унинг асосларини излаш йўлидан борманган. Ҳолбуки, Фитратнинг бошқа илмий асарларидан ҳам кузатилган услуби бўйича у кўпроқ муаллифнинг ўз асарларига суянган. Агар олим шу йўналишда фикрни давом эттирганида эди, балки ҳикматлардаги:

«Туқғон ерим ул муборак Туркистондин,
Бағиримга тошни уриб келдим мано»,—

сўзларига, ёки:

«Гурбатланиб ўз шаҳрига қайтэ ёнди,
Туркистонда мозор бўлиб қолдим мано»,—

байтларига айрича аҳамият берган бўларди.

Яссавий ҳақида доимий мунозараларга сабаб бўлган иккинчи маълумот, унинг туғилган йили, яъни ёши масаласи, Фитрат бу ҳақда «унинг қачон туғулиши маълум эмас. Бироқ вафотининг ҳижрий 562 да бўлганини ҳамда «Девони ҳикмат»даги шу:

Тўрт юз йилдан кейин чиқиб уммат бўлғай
Неча йиллар юриб халққа хизмат қилғай,—

байтини назарда тутиб, ҳар ҳолда унинг ҳижрий тўртинчи асрнинг иккинчи ярмида туғилганига ҳукм қилиш мумкиндир» дейиш билан кифояланган. Бироқ ҳикматларда унинг ёши масаласида 120, 125 саналари кўрсатилгани ҳолда Сигноқий унинг 130 йил умр кўрганини қайд этган бўлса, Камол Эраслон Яссавийнинг 83—84 ёшларида вафот қилганини айтган. Қисқаси, унинг 63 ёшида қабрга кирганидан кейинги умри ҳақида турли саналар мавжуд.

Олгмиш учда бўлди умрим, охир тамом,
Мустафога мотам бўлиб кирдим мано.

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. // Асарлар, XV том. Тошкент, 1968, 153-бет.

Шунга қарамай, ўзини Яссавий авлодларидан деб билган Шаҳобиддин Яссавий улуг шайхнинг туғилган йилини милодий 1103 деб кўрсатган.¹ Тилшунос олим Ҳ. Негматовнинг аниқлашича: «у 1097 милодий йилда туғилган, 1104 милодий йилда Арслон бобога, 1124 да Ҳамадонийга мурид бўлган, 1157—1158 йилларда (тахминан 60 ёшларда) Туркистонга қайтган, 1160 йилда узлатга, хилватга чекилган. Хилватда Хўжа Аҳмад тахминан 6 йил яшаб, 1166 да вафот этган»². Бу фикр ҳали яссавийшуносликдаги сўнгги тўхтам эмас. Бироқ, Яссавийнинг туғилган йилини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам (яссавийшуносларимиз, иншооллоҳ, бунга эришарлар) унинг қанча вақт узлатда яшагани барибир қоронғулигича қолади. Чунки бу ҳақда бирор ҳужжат топилиши мумкин бўлмагани ҳолда Аҳмад Яссавийнинг ўзи узлатга чекилгандан кейинги ҳаёти ҳақида бирор нарса, тзбийки, айтиши мумкин эмас. Фақат ҳикматлардаги:

Олтмиш кеча, олтмиш кундуз бир йўл тамом,
Тонг отқунча намоз ўқуб, бир йўл салом,—

каби байтлар унинг таъсирида ҳикмат ёзганларга таллуқли бўлиб, реал ҳаётини асосга эга бўлмаслиги мумкин.

Фитрат Яссавийнинг манқабавий ҳаёти ҳақида яна ҳам қисқароқ маълумот берган. Бироқ, бу маълумотлар ҳаётининг саналари ҳақида берилган маълумотлардан фарқли ўлароқ, улар икки хил, ёки тахминан эмас, балки аниқ хулоса, ҳукм тарзида: «Яссавийнинг отаси шайх Иброҳим исмли эшон бўлиб, унинг ёшлигида ўлган. Ятим қолган Яссавий у замоннинг машҳур шайхларидан Арслонбободан таълим олган. Арслонбоб ўлгандан кейин бизнинг Яссавий пир излаб Бухорога келган, юқорида ёзганимиз Юсуфи Ҳамадонийга учраб, шунга мурид бўлган. Юсуфи Ҳамадоний ўлгандан сўнг Бухорода унинг учинчи халифаси бўлиб шайхлик қилган. Бир оздан сўнг Бухоро шайхлигини Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халифаси бўлган Абдуҳолиқ Ғиждувонийга топшириб, ўзи Яссига қайтган. Яссавийнинг форс адабиёти

¹ Шаҳобиддин Яссавий. Туркистон аччиқ ҳақиқатлари. Истанбул, 1984, 14-бет.

² Негматов Ҳ. Аҳмад Яссавий ҳаётига оид баъзи саналар. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1992, 2-сон, 6-бет.

вазн ва услубида эмас, турк миллий вазнида, халқ адабиёти услубида ҳикматлар ёзгани мана шул Яссига қайтиб, дала халқидан муридлар тўплаганидан кейин бошланган бўлса керак¹.

Бизнингча, Фитрат Яссавийнинг манқабавий ҳаёти ҳақида нисбатан анча кенг маълумотга эга бўлиши керак. Чунки, олимнинг «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» мақоласида² олимнинг бу соҳадаги кенг қарашлари унда-бунда бирор муносабат билан айтилган йўл-йўлакай фикрларида акс этганки, улар албатта, маноқиб китобларига асосланган фикрлардир: «Яссавий тариқатининг, айниқса, дала турклари орасида мунча кенг шаклда тарқалишига бу тариқатнинг уларнинг эски ибодат шакллариغا ёт бўлмаганини ҳам катта роли бўлган, албатта...» дейиш билан Яссавий таъсирида асарлар битган ўнлаб шоирларнинг асарлари ҳақида мулоҳаза билдирар экан, уларнинг тариқатдаги ўрни, сулук одоби бўйича тутган мавқеларини ҳам эслатадики, булар бевосита Яссавий манқабавий ҳаётининг номаълум томонларини очишга ёрдам берган. Дастлабки мақолада «унинг маслағида бўлган Мансур ота, Абдумалик ота, Тож хўжа, Сайид ота, Сулаймон ота, Занги ота, Узун Ҳасан ота, Сайид ота, Исмоил ота, Исҳоқ ота, Садр ота, Бадр ота, Али шайх, Мавдуд шайх, Камол шайх, Ходим шайх, Ҳалил ота каби шайхлар тилга олиндики, бу тартиб Фитратнинг Яссавий силсиласини қанчалар аниқ билганини кўрсатади. Чунки Фитратнинг мақоласида келтирилган силсила Фуад Кўпрулу асарининг кейинги нашрларига илова қилинган ҳолда «Жавоҳир ул-аброр», «Рашаҳот» ва бошқа маноқиб китоблар асосида тартиб берилган Яссавий ва Занги ота силсиласига, деярли мос келади³. Фитрат мақоласидаги яна бир жиҳат эътиборлики, Ҳаким Сулаймон отани гарчи олим дастлаб «Яссавийнинг шогирди, муриди» деб таништиргани билан, у кейинчалик Хоразмда ўзига хос мустақил шайхлик қилиб, алоҳида эътиборли шоир сифатида ном қозонганини, унинг «Биби Марям китоби», «Боқирғон китоби» ҳақида қадимий манбалардаги фикрларни келтиради. Шу жиҳатдан у Ҳаким Сулаймон отага, ҳеч вақт

¹ «Маориф ва ўқитғучи», 1927, 6-сон, 30-бет.

² «Маориф ва ўқитғучи», 1928, 5—6-сон, 49-бет.

³ *Фуад Кўпрулу*. Турк адабиётида илк мутасаввифлар, 1-илова (илваларнинг саҳифаси келтирилмаган).

«Иккинчи Аҳмад Яссавий» деб қарамаган. Аксинча, «Бокиргон китоби»га кирган Камол шайх Иқоний ҳақида «Самарат ул-машойих»даги фикрларга таяниб, шу ном билан «Иккинчи Аҳмад Яссавий» сифатида эътибор топганини кўрсатган. Синчков олим Б. Дўстқораев «Яссавий ким эди?» мажмуасининг сўз бошисида «А. Фитратнинг Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди, таълимоти ҳақидаги тадқиқотларидаги тезислари, чиқарган хулосалари илмий жиҳатдан бақувватлиги, мантиқан изчиллиги билан ажралиб туради» деган холис баҳо бериш билан бирга «Шундай бўлса-да, Фитрат Аҳмад Яссавий асарларининг туб моҳиятига кириш учун чин дилдан интилмагандек таассурот қолади» деган ҳолатни тўғри сезган. Бироқ, унинг сабабларини келтиришда «буни, энг аввало, А. Яссавий сулукининг ўзига хослигини белгилаш масаласида кўриш мумкин»¹ каби хулоса чиқарган. Бизнингча, Фитрат Яссавий асарларининг «туб моҳиятига киришга интилмагани» унинг сулукининг ўзига хос сифатларини кўролмасликда эмас, балки Яссавий асарларининг таҳлилида кўринади. Шунинг учун ҳам Б. Дўстқораев ёзадики, «Негадир Фитрат Аҳмад Яссавий таълимотининг ана шу жавҳарини излашни истамайди. Шу боисдан у Аҳмад Яссавийнинг «мауту қабла ан тамуту», яъни «ўлишдан аввал ўлинглар» иборасини жўнгина, юзаки тушунтиради. Умуман, Фитрат Аҳмад Яссавийнинг мутасаввуф сифатидаги таълимотини етарли баҳолай олмаган» деган ноўрин хулосага келади. Гўё олимнинг наздида Яссавий таълимотининг «жавҳари»—«Яссавий ҳикматларининг соддалиги, халқона сажияда бўлганлигидир. А. Фитратга бадиётда мураккаблик, теран фикрлилик, мантиқан чуқурлик хуш келган. Унинг Аҳмад Яссавий ижодига, таълимотига қарашини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин» қабалида Фитрат мақолаларининг табиатидан яна ҳам узоқроқ хулоса қилади. Бизнингча, Фитрат Яссавий «сулукининг ўзига хослигини» ҳар нарсадан бурун айтиб ўтган, мақола давомида бу сулукининг «ўзига хос ибодат мактаби ярата келганини», бу ёлғиз ибодат мактаби эмас, балки адабий мактаб асосчиси бўлганини аниқ ёзган. Фақат айрим асарларини таҳлилдан олим даврга нисбатан муросасозлик қилишга мажбур бўлганки, бу ҳолат аввало мақоланинг шак-

¹ «Яссавий ким эди?» (мажмуани нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Б. Дўстқораев) Тошкент, 1994, 7—8-бет.

лида кўринади. Мақола «Маориф ва ўқитғучи» журна-
лининг 1927 йил 6- ва 7—8 (қўшма сон)ларида эълон
қилинган, дастлабки сондаги фикрнинг якуни билан
кейинги сондаги фикрнинг бошланиши мантиқан бир-би-
рига мос келмайди. Чунки Фитратга Яссавий қарашла-
рини марксизм жиҳатидан «текшириб», уни совет дав-
рида ўрганилиши мумкин бўлган айрим томонлариниги-
на кўрсатиш топширилган. Олим мақолада бу жўн топ-
шириқни уйддалашга берилмаган, аксинча, у Яссавий
асарларининг «жавҳари»ни имкон қадар кўрсатишга ин-
тилган. Бироқ ички бир «танқидчи» (уни жиловлаб тур-
ган куч) бунга йўл қўймаган. Агар олимимиз мақола
услубидан сезган бўлса, Фитрат энди Яссавий таълимо-
тининг моҳиятини очишга киришганда, тўсиндан айни
мана шу мантиққа қарши жумлани ишлатади ва бу
фикрни Яссавийга тақамоқ ҳаракатида бўлади. Масалан,
«Йўқсуллар учун қайғуриб, уларнинг дардларини куй-
ламакчи бўлган Яссавий уларнинг қутулиш, нажот йўл-
ларини ҳам излаганми, уларга қутулиш учун бир дас-
тур, бир йўл кўрсатканми?

Кошки кўрсатмаган бўлса эди!..

Албатта кўрсаткан!»—

дейилиш баробарида «ички бир масъул ходим»нинг та-
лаби билан бу ўз фикрини шундай жиловлайди: «Қўли-
миздаги «Девони ҳикмат» китобларининг Яссавий оти-
дан қилиб берганлари таълимот жамиятдаги оҳангсиз-
ликдан, адолатсизликдан қутулмоқ учун унинг кўрсат-
кан чоралари шу қадар ярамас, шунча зарарлидирки,
унинг таълимотига чин кўнгулдан ишониб, самимий су-
ратда эргашган бир миллат топилса эди, у миллатнинг
дунёда «тирик экан», ўзига гўр қазмоқдан бошқа бир ва-
зифаси қолмаган бўлур эди!..» каби Фитратнинг қараш-
ларига бутунлай тескари ҳукми ўқиймиз. Таассуфки,
Фитрат мақоласида бундай сўлликлар анчагина бор.
Фитрат Яссавий ҳақидаги мақоласида қисман, айниқса,
«Ўзбек адабиёти намуналари»нинг «Савдо сармоysi
даври» бобига ёзилган кириш мақоласида анчагина Яс-
савий номига ноҳўя фикрлар айтган. Бу билан олимнинг
ўзи Яссавий таълимотига ҳар томонлама қараган бўлиб,
уни «мафкура ёғидан сўккани» ҳолда «санъат ёғидан у
қадар зарарли эмаслигини кўрсатган ва бу билан Ясса-
вий асарларининг совет даврида нашр қилинишига, жум-
ладан, «Ўзбек адабиёти намуналари»га киритиш учун

Йўл топган. Фитратнинг ушбу қайдларига эътибор беринг: «Мен у мақоламда («Аҳмад Яссавий» мақоласи назарда тутилгани ҳолда Фитратни пантуркистликда айблаган ва бунинг исботини унинг Яссавий ҳақидаги қарашларида кўрган Ж. Бойбўлатовга «Очиқ хати»да шу фикрлар ёзилган) Яссавийни санъат ёғидан, мафкурга томонидан қаттиқ танқид қилдим, унинг зарарли эканини, унинг таъсирига қарши курашмоқ кераклигини сўзладим. Ёлғиз унинг баъзи шеърларига олданиб, уни йўқсуллар томонида турганини қабул қилмоқчи бўлдим.¹» Бу мулоҳазалар ёлғиз ўзини ноҳақ айблардан ҳимоя қилаётган нотиқнинг эмас, уни айблаш баҳонаси билан адабиётда Яссавий мавзусига «эшикни «ёпиш»га тайёрланаётган сиёсатни қабул қилмасликка интилишни ҳам тушуниш керакка ўхшайди. Ҳолбуки, амалда шундай бўлди. Фитратнинг бу мавзудаги мақолаларидан кейин турк мутасаввифлар мактабининг асосчиси Аҳмад Яссавий ҳақида бу каби кенг маълумот берувчи мақола то 1972 йилги Эргаш Рустамовнинг «Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» мақоласига қадар² яратилгани йўқ. Ўзбек илмий яссавийшунослигининг илк саҳифаларини ташкил этган Фитратнинг бу мавзудаги мақолаларида Яссавий ҳикматлари ва уларнинг адабий қиммати масаласи алоҳида тадқиқ қилинган.

Яссавийнинг шоирлиги, ҳикматларининг адабий қиммати тўғрисида

Кийдим мен ишқ тўнини бўйга
 Ва лекин қийматни билса бўлмас. лойиқ,
 «Боқирғон китоби»дан.

Проф. Б. Қосимов «Ҳикматлар хазинаси» мақоласида Фитратнинг «Аҳмад Яссавий» мақоласидан катта бир парча келтириб, мақолада Фитратнинг эътиборини тортган муҳим масалалардан бири Яссавий ҳикматларининг «адади», яъни Яссавий қолдирган адабий мероснинг кўлами ёки ҳажми масаласи эканини тўғри қайд этган. Чиндан бу ҳақда Фитрат: «Аҳмад Яссавий шеърларининг ҳар парчасига «ҳикмат» унвони берилган, тўпланиб

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1929, 15—16 сентябр (215—216-сон).

² «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 4—5 сон.

китоб (нинг) шаклига келтирилган... Турк дунёсида ўткан шоирлар, адиблар, сўфилар орасида Яссавий қадар ўз таъсирини кенгайткан бир кишини учратиб бўлмайди. Урта Осиёнинг шайхлари, эшонлари Яссавийни ўзларига пир, устоз деб танийдилар. Аҳмад Яссавийдан кейин унинг услубида шеър ёзмоқ турк шайхлари орасида «мўда» шаклига кирган. Булар услуб, вазн, мафкура ёғидан Яссавийни айнан тақлид қилиб «ҳикматлар» ёзган ва бу ҳикматларни мачитларда жаҳр кунларида ўқитганлар» каби мулоҳазалар билдирган. Юқорида баён этилганидек, Фитрат «Девони ҳикмат»га кирган барча асарларнинг Яссавий қаламига мансублигига шубҳа билан қараган. Шунинг учун олимнинг «Ундан сўнгра давом эткан шогирдлари, муридлари, унинг отига баъзи парчалар ёзиб тарқатмадиларми? Бу кун «Девони ҳикматларининг ҳаммаси, ҳеч бўлмаганда бир қисми сўнг замонда етишкан мана шунақа шогирдларининг асарлари эмасми?» каби тахминларида илмий бир асос бордай туюлади. Яссавийдан сўнг унинг сулукига кириб, унинг таъсирида «ҳикматлар» битган йигирмадан ортиқ шоирлар номларини Фитрат келтираркан, ўзи таҳлил этаётган ҳар бир парча «чиндан Яссавийникими?» деган гумон билан қараган. Бу билан Фитрат Яссавийнинг турк шеърлятида янги бир адабий мактаб асосчиси эканини, бу мактаб Шарқ адабиётида кузатганимиздек, «эронизм» таъсиридан холи равишда гарчи ибтидоий бўлса-да, ўз услубига ва ҳатто вазнига эга бўлган асарлар яратувчиси эканини тан олган. Бу ҳолатни Фитрат фақат Яссавий асарларининг оламбахш таъсиридан кўрмаган.

Фитратнинг «Машраб» мақоласида¹ Жалолиддин Румийнинг «Девони кабир»ида Шамсиддин Табризий тахаллуси билан ғазаллар учрашини ва улуғ мутасаввиף ўзининг энг яқин сафдошининг ўлимидан сўнг унинг номи ўчмасин учун Табризий номидан асарлар битиб тарқатганини эсга оларкан, бу биргина Румийнинг йўли эмас, тасаввуф адабиётидаги мавжуд анъана эканини ҳам тунтирган. Худди шу сабоқдан хулоса қиладиган бўлсак, айрим маноқиб китобларида баён қилинган сулук одобларидан бири ўз устози номидан ҳикматлар ўқишда кўринган. Шундай экан, Яссавийнинг «Девони ҳик-

¹ *Фитрат, Машраб. // «Илмий фикр», 1930, 1-сон, 40—57 бет. Қайта нашри: «Еш ленинчи», 1991, 29 июн, 2, 3 июл.*

мат» асарининг ҳамон ўз даврида ёзилган нусхаси топилмас экан, унда Яссавий мактаби шоирларининг асарлари бўлиши, учраши табиий бир ҳолдир. Худди шундай, «**Боқирғон китоби»** биргина Ҳаким ота Боқирғоний асари эмас, балки унинг шогирдлари томонидан тўпланган мажмуа эканини, ҳатто ундан кейинги асрларда яшаган Машрабнинг асарлари ҳам бу тўпламга кириб қолганини Фитрат ўз илмий асарларида исбот этган. «Девони ҳикмат»нинг Фитрат эътибор берган иккинчи муҳим фазилати — унинг вазни масаласи. Бу ҳақда Фитрат «Адабиёт қондалари» китобида¹, «Аруз ҳақида»ги тадқиқотида² батафсил фикр юритаркан, Яссавийнинг «форс адабиёти вазн ва услубида эмас, балки халқ адабиёти услубида» ёзганини қайд этиб, Яссавий асарларининг вазни кўп ҳолларда мана шу халқ шеърлятидаги бармоқ (ҳижо) вазнидан иборат эканини исботлаган. Ҳатто Миён Бузрукнинг «Ижодий йўлимиз ҳақида» (1934) мақоласида айтилганидек, Яссавий ёзма турк адабиётида «учинчи» (бармоқ ва аруздан кейин) вазн ихтироси эмас, балки дастлаб оғзаки шеърлятда қўлланилган бармоқ шеър тизимини ёзма адабиётга олиб кирганларнинг бири сифатида қарайди. Чунки Яссавийга қадар яратилган Юсуф Хос Ҳожиб ва Адиб Аҳмад Югнакий асарларининг арузда битилгани ҳаммага маълум. Фитратнинг бу қарашларидан хабардор бўлган Мақсуд Шайхзода ўз даврида нозик бир мулоҳазани ўртага қўйган: «Шубҳасизки, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган «**Ҳикмат»** китоби кейинча тил ва маъно жиҳатидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгариги вазни шунча илдишлардан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амри маҳол бўлур эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ўйлаб ишлаган ҳолида сақланиб қолган» деган сўзларига асосланиб, И. Ҳаққул «демак, вазнга асосланиб тил ва маъно ўзгаришларини текшириш имкони бор. Нега бу ишни амалга оширмаслик керак» деган хулосага келади³. Бироқ муаллифнинг ўзи ҳам бу ишга ботина олмаган. Фитрат Яссавий асарларини «тил тарихи қа-

¹ *Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллифлари ҳам ҳаваслида учун қўлланма. Тошкент, 1926. Қайта нашри: Тошкент «Ўқитувчи» 1995.*

² *Фитрат. Аруз ҳақида. Тошкент, 1936.*

³ *Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърлят. Тошкент, 1991, 51-бет.*

рашидан текшириш» деганда Иброҳим Ҳаққул назарда тутган тилда маъно ўзгаришларини эмас, балки «ҳижрий бешинчи-олтинчи асарда яратилган ўзбекча асарларнинг озлигини ҳисобга олган ҳолда ўша давр адабий тилини тиклаш масаласини ҳам ўртага қўйган эдики, Яссавий ҳикматлари XI—XII асрларнинг «адабий емиши» бўлса ҳам энг сўнгги қўлёзма нусхалари XVII асрга тегишли бўлган «Девони ҳикмат» асосида бу илмий мақсадга тугал эришиб бўлмайди.

Фитрат мақоласида айрим ҳикматларнинг мазмунини таҳлил этган ўринлар ҳам анчагина. Ҳикматлардаги «ғариб, ятим, фақир» унвонларидан келиб чиқиб, олим дастлаб Яссавийга мана шу «эзилган синф» шоири сифатида қарайди ва уларнинг самимий, ёниқ дарди ифодаланган мисрларни алоҳида тақдир қилади: «Яссавийнинг бу мавзудаги парчалари орасида...

Ғарибларнинг иши доим сўлукдир,
Тирик эрмас, ятим мисли ўлукдир,—

ҳам:

Ғарибларни кўрган ерда оғритмангиз,
Ятимларга аччиғланиб сўз қотмангиз,
Заиф кўриб ғарибларга тош отмангиз,
Бу дунёда ғарибликдек бало бўлмас,—

парчалари каби самимий, ёниқ фиғонлар бордир. Биз Яссавийнинг шу қадрини, албатта, тақдир қиламиз. Ёлғуз шу ёқдангина қараганда унинг замонидаги йўқсулларнинг қайғуларидан хабарли, улар учун йиғлаганлар, уларнинг душманларига сўкуш билан, насиҳат билан мурожаатлар қилган бир йўқсуллар шоири каби қабул қиламиз, албатта». Масаланинг бу жиҳатига А. Саъдий «Яссавий ким эди?» мақоласида аҳамият берган ва «Яссавий ўз замонидан мискинларни, мазлумларни, ғариб ва дарвешларни ҳам ёқлағувчи бир шоир эди» дейиш билан чекланган бўлса, Фитрат «ёниқ», «самимий» ва «ғўзал» мисраларда топиб айтилган меҳр-шафқат туйғуларини топиб кўрсатиб тақдир қилади, лекин «шундай бўлса ҳам унинг адабиётда тутган йўли содда халқ шоирларимизнинг тутқон йўллари дир. Унда Навоийнинг ингичка истиоралари, Бобирнинг форсча ёнишлари йўқдир» деб енгилгина «туртиб» ҳам ўтган. Яссавийни ус-

лубда халқ адабиёти деб аталган адабиётга яқин билган Фитрат халқ дostonларининг айримлари «Қисса Иброҳим Адҳам», «Достони Зайн ул-араб»лар билан солиштираркан, «лекин ҳикматдаги «лиризм (юракчилик) улардаги лиризмдан кучсизроқдир» деган хулосаларидан кўнгли тўлмай, «шундай бўлса ҳам Аҳмад Яссавий «лирик» бир шоирдир. Унда ҳам самимий, ёниқ фиғонлар йўқ эмас, бордир» деб мақолани якунлайди. Бундай иккиланишлардан қатъий назар Фитрат Яссавий ҳикматларининг халқчил жиҳатини алоҳида кўрсатган, шоирнинг кўнглидан чиққан «самимий, ёниқ» мисраларни тақдирлаган. Фитратнинг дастлабки хулосасини «адабий буюртма» шаклида эмас, самимий қабул қилган истеъдодли олим И. Ҳаққул: «Лекин Аҳмад Яссавийдан лирик шоир сифатида бошдан охир жўшқин, туғёнли оҳанг ва ёниқ фиғону рангдор дил садоларини талаб қилиш мумкин эмас» деган эътирозига қарамай, у Яссавий ҳикматларидаги бош йўлни тўғри белгилаган — «Яссавий кўзлаган бош мақсад шоирона эмас, орифона мақсад бўлган»¹. Фитрат мана шу олийжаноб мақсадни яхши сезган, айни мана шу мақсад йўлида битилган байтларни топиб кўрсатган, бироқ хулоса қисмида бир оз замонасозлик қилиб, уни «мафкура ёғидан» қоралаган.

Бизнингча, Фитрат Яссавий ҳикматларининг бадий қимматига муносиб баҳо берар экан, ундаги:

Кулни кўрсам, кули бўлиб уизмат қилсам,
Туфроқ сифат йўл устида йўли бўлсам,
Ошиқларни (нг) куйиб ўчган кули бўлсам,
Ҳамдам бўлиб ер остига кирдим мано,—

каби ҳам ҳикматга, ҳам санъатга бой мисралар замиридаги орифона мантиқни яхши сезган. Уларнинг маъно жиҳатига аҳамият берган, худди ҳикматларда айтилган:

Кўлин кўрсанг кули бўлиб маъно сўрғил,—

каби ўғитларга амал қилган ўринлар Фитрат мақоласида талайгина. Фитратнинг қарашларидаги танқидий муносабат кўпроқ Аҳмад Яссавийнинг маслағи, мафкура-сига қаратилган бўлса ҳам олим Яссавийда тасаввуф даражасини тўғри белгилаган.

¹ Ҳаққулов И. Ч. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами). ДДА, Тошкент, 1995, 24-бет.

Яссавийда тасаввуф даражаси

Борганлар келмас бўлди,
Магар манзил андадир.

«Боқирғон китоби»дан

Фитрат мақоласининг «Яссавий муҳити» бобида шоир яшаб ўтган феўдал муҳит манзаралари кенг чизилган. Сомонийлар билан қорахонийлар, илк турк ислом давлатлари билан «кофир турклар» — қорахитойлар ўртасидаги аёвсиз жангларни тасвирларкан, Фитрат Фотиҳ Каримий таржимасидаги А. Вамберининг «Бухоро тарихи»дан ва В. Бартолднинг «Туркистон тарихи» китобларидан иқтибослар келтириб, бу борадаги қарашларини шундай яқунлаган: «V—VI асрларда давом эткан бу тортишмалар, жанжалларнинг кўбрак тубан синф, қора халқ аталган оммага зарар берар эди... Анча муддат бу ҳолда қолган омманинг қайғуларга ботиб, ҳаётдан безиб, қалин бир умидсизликка тушмаганлигини даъво қилиб бўлмайди». Бироқ айни мана шу курашларнинг гувоҳи бўлган Яссавий ҳикматларида бу воқеалар эмас, фақат уларнинг айрим изларигина эзилган фақир, етимларни ҳимоя қилиш мақсадида айтилган байтлар орасидан чиқиб қолади. Албатта, бундай жангу жадаллар тарихини ёзишни Яссавий асарларидан талаб ҳам қилиб бўлмайди. Шунга қарамай Фитрат ёздики: «Мана бизнинг Аҳмад Яссавийнинг адабий фаолияти шул жабрланиб, ҳаётдан безиб, умидсизланган синф орасида бўлди. Шуларнинг қайғулари билан йиғлашга мажбур бўлди ҳам йиғлади. Яссавий у замоннинг ҳоким синфини айрим гуруҳ унвонлари билан атаб ҳар бир гуруҳнинг адресига қаттиқ сўкушлар қилди». Англашиладики, Фитрат мақоласида келтирилган узундан узоқ тарихий воқеалар баёнидан ҳолига, бир томондан, Яссавийни «ғариблар, ятимлар ҳолига йиғлагувчи» ва уларнинг душманлари бўлган «ҳаром еган ҳокимлар», «ноҳақ даъво қилиб, ҳози-имом бўлганлар», «ишрат қилиб шайтон бирла даврон сурганлар», «дунё излаган эшону шайх, хўжа, муллаларни» фош қилувчи шоир сифатида кўрсатишдан иборатдир.

Тотлиғ-тотлиғ еганлар, турлук-турлук кийганлар,
Олтин тахт ўтурганлар туфроқ аро ётмишдир.

каби мисралардаги мантиқ ипи қаерга қараб туташаётганини яхши пайқаса ҳам ёлғиз «йўқсулларнинг шоири» деб таърифлаш билан чекланишни афзал билди. Чунки Яссавийни «эзилган синф шоири» қилиб кўрсатиш учун мана шу баён қилинган мисолларнинг ўзи етарлидир. Ҳолбуки, ушбу мақоладан кутилган мақсад ҳам, тарихимиздаги тахт, дин ва мазҳаб курашларидан чақарилган бир хил хулоса синфий кураш моҳиятини таъкидлайдиган замон эдики, Фитрат ҳам Яссавий ҳикматларининг ана шу зоҳирий жиҳатларидан фойдаланган. Наҳотки, Фитратдай зукко тасаввуфшунос олим «фақру фано» табиатидан, руҳ ва ҳолнинг айрим тасаввуфий номутаносибликларидан йўқсуллар фойдасига хулоса кўриш билан чекланса, деган табиий савол туғилиши мумкин. Шукрки, Фитратда бундай илмий ҳаракатлар асосий мақсадни ташкил этмайди. 20-йилларнинг II ярмида А. Саъдий, О. Шарафиддинов, М. Солиҳов сингари олимлар, Ж. Бойбўлатов каби «нон орасидан кир» изламак билан машғул бўлган сиёсатдонлар муҳитига ҳамнафас бўлганига қарамай, Фитрат асосий мақсадни Яссавий асарларини даврнинг тўфонларидан сақлаб қолишга, ўзбек китобхоналаридан ҳикматларнинг доимий суратда ўрин олишига қаратди. Бу йўлда шоирни «йўқсуллар ғамхўри» қилиб кўрсатиш билан чекланмай, гарчи у айрим асарларида ҳоким синфнинг чиркинликларини фош этган бўлса ҳам, «нега мазлум халқнинг сафида туриб ҳоким синфга қарши курашмаган» деган мантиқсиз саволни давр кўндаланг қилиб қўйишига қарамай, Фитрат эътиборни ҳикматларнинг тасаввуфий босқич ва даражаларига йўналтирди. Чунки Яссавийни маслак ва мафкура жиҳатидан «йўқсуллар шоири» қилиб кўрсатиш унинг ҳикматларидан жуда узоқлашиш эканини олим яхши тушунган. Шунинг учун ҳам Яссавийдаги:

Золим агар зулм қилса Аллоҳ дегил,
Илгинг очиб дуо айлаб, бўйунсунгил,—

каби ўғитларни айрим замондошлари каби «пролетар мафкураси»ни ташувчи қилиб кўрсатиш ноилмий ҳаракат эканини Фитрат тушунгани ҳолда бир оз замонасозлик бўлиб кўрингани билан Яссавийни ўз даври танқиди даражасидан туриб маслак нуқтаи назаридан туртиб ҳам ўтган:

Сенга жазо Яратганга ёлбормадинг,
Аллоҳ дебон тунлар туриб ингранмадинг,—

каби намуналар билан Яссавийга ёпиштирилган «йўқсуллар шоири» деган ёрлиқнинг чоки сўкилиб боришини англаб, Яссавий дунёқараши «пролетар мафкураси» учун зарарлидир деган хулосани айтиб юборган. Чунки «йўқсулларнинг азоб-уқубат чекиш сабаби»ни Яратгандан эмас, балки ҳоким синф томонидан олиб борилган эксплуатациянинг натижаси деб талқин этувчи адабиётшунослик даврида Яссавийдаги тасаввуф даражасини ва босқичларини бирма-бир кўрсатиш мумкин бўлмаган бир ҳол эди. Шунинг учун Фитрат Яссавий ҳикматларининг таҳлилида уларни қисман социал таҳлил андозаларига тортишга урунган бўлса ҳам моҳиятан ҳикматлар бағридаги орифлик йўлини тўла-тўқис тушунтиришдан ўзини тийиб турган. Айрим яссавийшунослар ҳикматлардан «дунёвий ишқ» унсурларини излаганда:

Ишқсизларнинг ҳам жони йўқ, ҳам имони, —каби мисралардан фойдаланганда Фитрат буни фақатгина лирика жиҳатидан таҳлил қилиш билангина чекланган. Айрим ўринларда «Ҳикматларнинг лирика қисми тамоман тасаввуф ишқига бойлангандир» деган ҳақиқатни эътироф этгани ҳолда замонанинг талаби билан «ўлимдан бурун ўлмоқ» ақидасини кескин танқид қилган. Бироқ танқид меъёрдан ошаётганини чуқур ҳис этган тасаввуфшунос Яссавий ҳикматларининг маъқул жиҳатларини қайта эслатиб, бу жараёни бир оз юмшатишга ҳаракат қилади: «Тузук, Яссавийнинг тилга хизмати жуда каттадир. У мундан етти ярим аср бурун туркча шеърлар ёзган, камбағалларнинг дардларини куйлаган. Унинг асари тилимизнинг етти ярим асрдан қолган бир нишонаси... Лекин унинг фикрлари тирикчилик учун, тўғриси, тирик ўлмак учун халққа кўрсатган йўллари, айниқса, йигирманчи асрда зарарлидир». Албатта, Фитратдай чуқур тасаввуфшунос олимдан бу қўпол хулосани кутмагандик. Бироқ олим яхши ҳис қилганки, Яссавий ўзи ёзганидек, тирикчилик учун йўл кўрсатишни ният қилмаган, унинг йўли охираат йўли, руҳни абадий маскан сари йўналишида «тирик ўлмакни ошиқларнинг суннати» деб билган. Ҳолбуки, «мауту қабла анта мауту» — ўлимдан бурун ўлмак ҳар бир муслмон учун фарз бўлган талаб эмас, у ошиқларнинг суннати холос. Шундай экан, бу нуқтани асосий танқид.

нишонига олиш ҳам 20-йилларда маъқул кўрингани билан тасаввуфшунос олимнинг илмий хулосаси бўлмайди. Шунинг учун ҳам Фитрат яна бир фасл орттириб, «Яссавийда тасаввуф даражаси»ни аниқламоқчи бўлган. Чунончи у ёзади: «тасаввуфни даражаларга, босқичларга тақсим қилиб, биринчи босқичда исломнинг амрларига тамоман содиқ қолишни шарт этканлар». Бу билан яссавий қўли (тариқати)нинг энг асосий ибтидоий талабларини тўғри кўрсатган. Яссавий бутун турк дунёсида нисбатан илк мутасаввифлардан бўлгани учун ҳам «дала халқига маъқул бўлиши учун» исломнинг содда ҳикматлар остидаги исломий талқинларни бирламчи талабларидан узоқлашиб кетмаганини Фитрат англаган. Шунга қарамай, Яссавийни танқид қилиш талаб этилаётган бир пайтда шоирга муносабатда йўқ ердаги камчиликларни, «ёрлик»ларни топиб ёпиштириш йўлидан бормай, уни кейинги турк шоир-мутасаввифлари билан чоғиштиради ва тайёрланган хулосани ўқувчиларга тақдим қилади: «унинг адабиётда тутган йўли содда халқ шоирларимизнинг тутган йўллариidir. Унда Навоийнинг ингичка истиоралари, Бобирнинг форсча ёнишлари йўқдир». Еки «теран бир мутасаввиф Абдулқодир Бедил динларнинг каъбаси билан бутхонасини бир-бирларининг ёнига қўйиб сўккан» тасаввуфнинг юқори босқичларини, айниқса, исломий талаблардан анча узоқлашиб кетган руҳу ҳол манзилларини эмас, тасаввуфнинг ибтидоий йўналишларини кўради. Шунинг учун ҳам Фитрат ёзадики: «Демак, Аҳмад Яссавий сўфийлар каби таъвилга ёнашмайди. Исломда бўлган нарсаларнинг ҳаммасини бўлгани каби қабул қилади. У юқори босқичдаги мутасаввифлардан эмас, «зоҳид»дир». Эҳтимол, Фитрат Яссавийни «зоҳид»ликка йўяётганда Навоийнинг «Тасаввуф эмас зуҳду тақвийу тоат» сўзларини назарда тутгандир. Эҳтимол, илк турк мутасаввифини шеърятда ҳам турк адабиётининг Навоий каби устодлари даражасида кўрмак истаганидан шундай талқин билан атаётгандир. Бу ҳақда И. Ҳаққул ёзади: «Яссавий тариқатида зуҳду тақво қилмаслик — инсонийратининг бузилиши, яъни имонсизлик. Худди шу ички бузғунлик «риё бирла халққа ўзин» кўз-кўз қилмоқ ва сотмоққа имкон очади. Яссавий ва унинг издошлари зуҳду тақво деганда нимани назарда тутишган? Яссавий таълимоти бўйича зуҳд мақоми — риққат (кўнгил юмшоқлиги), диққат, шафқат ва муҳаббатдан иборат...

Евузлик ва бағритошликдан дили зада минг-минглаб кишилар рикқатга муҳтож. Имондан ортиқ илоҳий, ахлоқий бойлик бўлмаслигига инондик»¹. Мана бу талқинлардан хулоса қилиш зарурати туғилганда, Фитрат Яссавийни гарчи «зоҳид» унвони билан атаган бўлса-да, бу сўзни шўро адабиётшунослигида урф бўлган «танқид» усули сифатида эмас, балки яссавийна тариқатининг асил сабаблари билан боғлиқ ҳолда қабул қилишга ҳақлимиз. Яссавийда акс этган тасаввуф даражаларини яна ҳам аниқроқ тасаввур этиш мақсадида Фитрат талқин этган Яссавий издошлари, унинг сулукига кирган ва Яссавий мактаби шоирлари сифатида эътибор топган мутасаввифлар ижодини ўрганиш зарурати бор.

Яссавий мактаби шоирлари

Зоҳирий шуғул-у ишингдин бу маҳал,
Топмағай маънавий иш сенга ҳалал.

*Хожа Аҳрор,
«Рисолаи валидийна»дан.*

Фитратнинг Аҳмад Яссавий ва унинг мактаби шоирлари тўғрисидаги мақолаларида зоҳир бўлган, халқни ҳидоятга йўллаган маънилари уқиш, ўрганиш баробарида унинг ботиний жиҳатларига, яъни олим кўнглидан ўтказиб, мақола давомида ёзилиши назарда тутилган, бироқ давр зуғуми туфайли зоҳир бўлиб улгурмаган айрим ботиний туйғуларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Зе-ро Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор «Рисолаи валидийна»да айтганидек (Бобур таржимаси);

Зоҳирий халққа, ботин ҳаққа
Бодиг-и солик ота андоққа,—

каби ҳикматлардан хулоса қилиш зарурга ўхшайди. Фитрат «Аҳмад Яссавий» мақоласи орқали айтиб-айтолмаган фикрларнинг кўпчилиги «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» мақоласида анча раво баён қилинади: «Урта Осиё турк адабиётининг исломдан сўнгги мактаблари орасида Яссавий мактаби жуда нуфузли, катта ўрин тутадир. Бу мактаб асрлар бўйича бизнинг ўлкада хонақоҳ ибодат адабиёти ярата келди... (У) Урта Осиёда бир кўб шоирлар етиштирганини қабул этмак жудаям янглиш бир ҳаракат бўлмаса ке-

¹ *Ҳаққул И.* Тасаввуф ва шеърият. Тошкент, 1991, 70-бет.

рак. Лекин бу Яссавий шоирларининг асарлари бўлсун, ўзлари бўлсун, ҳалигача томоман маълум бўлмаган, текширилмаган! Булардан бизга яхшигина маълум бўлгани Аҳмад Яссавийнинг шогирди, муриди Ҳаким Сулаймон отадир»¹. Бу мактаб шоирларини бирма-бир ўрганмоқчи бўлган олим шу тариқа ишни хоразмли Ҳаким Сулаймон отадан бошлаган. Фитрат мақолада қизиқ бир фактни келтириб: «Қўлимизда бўлган «Тазкират ул-авлиё»ларнинг ҳеч бири Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларидан хабар бермагани ҳолда ҳаммалари Ҳаким Сулаймон отанинг кўб ҳикматлари борлигини бир оғиздан айтиб турадилар». Афтидан, олим «Боқирғон китоби»га кирган ҳамма ҳикмат ва дostonларни бошқа тадқиқотчилар каби дастлаб Ҳаким отанинг асарлари деб билган. Сўнгра уларни изчил текшириш натижасида бу шеърларнинг ҳаммаси ҳам Ҳаким ота асарлари эмаслиги маълум бўлган. Олимнинг ёзишича, «онда Ҳаким Сулаймон отанинг ёлғиз 36 парча шеъри бўлиб, ҳаммаси 1180 мисраъдан иборат». Қолганлари эса, Яссавий мактаби шоирларидан Шамс, Иқоний, Қул Убайдий, Қул Аҳмад, Машраб, Худойдод, Қул Шароф, Фақирий, Хуббий, Қосим, Насиҳий, Гадоий, Шухудий, Беҳбудий, Байзо Мочин, Тож ва бошқа шоирларнинг шеърлари экани аниқланган. Бу аниқланиш жараёни, яъни қайси парчалар кимга тегишли экани мақолада акс этмаган. Шундай бўлса ҳам юқорида номлари келтирилган шоирлар ҳақида маълумот беришга ва уларнинг асарларини ўрганишга қаратилган дастлабки илмий ҳаракат мақоланинг асосий мақсадини белгилаган. Бу ихчамгина мақола мана шу жиҳатдан, тасаввуфшуносликда Яссавий мактаби шоирларини ўрганишга қаратилган биринчи илмий тажриба сифатида аҳамиятга эга.

Мақолада Яссавий шоирларидан Қул Аҳмад Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг ўзи, Машраб бизга яхши таниш бўлган Бобораҳим Машраб эканини эслатиш билан «ким эканлари текширилмаган» бошқа шоирларга ўтилган. Жумладан, Иқоний ҳақидаги «Рашаҳот...» ва «Самарат ул-машойих» асарларидаги фикрларни ўзаро қиёслаб, унда Камол Шайх номи билан тилган олинган шоирнинг аслида Фарғонанинг Иқон қишлоғидан экани ва «Самарат ул-машойих»да «иккинчи Аҳмад Яссавий» номи билан келтирилган Иқоний билан айнаи бир шахс экани

¹ «Маориф ва ўқитғучи», 1928, 5—6 сон, 49-бет.

исботланган: «Самарат ул-машойих»нинг мазкур Шайх Камол ҳақидаги ифодасини ҳам юқоридаги маълумотга қўшиб қўйсақ, «Боқирғон китоби»даги Иқонийнинг шул Камол Шайхдан бошқа киши бўлмаганига шубҳа қолмайди».

Мажмуадаги шоир Шамс ҳақидаги қатор қиёсий фактларни бир тизимга келтириб, шундай хулосаланган: «Мана шу Саид Аҳмад шайхнинг муридларидан бири Мавлоно Шамс Ўзгандийдир. Асли Ўзгандан, расмий таҳсилини Ҳиротда битирган... Иқонийга йигирма йил хизмат қилган. Йигитлик чоғида Хўжа Аҳрор билан суҳбати бўлган. Самарқандда вафот қилган. Қабри у замонлар «Шайхзода» дарвозаси аталган «Пойқобоқ дарвозасида экан». Шу каби аниқлик билан бошқа бизга маълум бўлмаган Яссавий шоирлари тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.

Фитратнинг тарих китобларида баён қилинган воқеаларни пухта эгаллагани ва унинг ҳофиза кенглиги Қул Убайдий ҳақидаги қарашларида ҳам акс этган. «Боқирғон китоби»даги 334 мисра шеър мана шу шоирга мансуб эканини айтиш билан унинг Бухоронинг машҳур хони Убайдуллоҳондан бошқа киши эмаслигини аниқлаган. Айрим манбаларда Убайдуллоҳон нақшбанд тариқатига кирган деб кўрсатилса-да, Фитрат бу фактни назардан четда тутмаган ҳолда аниқлаганки, «Убайдуллоҳоннинг тариқат нисбати Қорахон отли бир шайх воситаси билан Ҳаким Сулаймон отага борадир». Бундан ташқари 20-йилларнинг бошларида Бухорога уюштирилган илмий сафар натижасида Убайдуллоҳоннинг «Девон»и топилгани ва ундаги шеърларнинг мундарижасидан яхши таниш бўлган Фитрат бу янги топилган манбадаги маълумотлар билан биргаликда шундай хулосага олиб келганки, «унинг Навоига эргашиб туркий ғазаллар битгани, Яссавий мактабига эргашиб ҳикматлар ёзганини ҳам очиқ исбот қилган бўлди». Худди шу каби Худойдод, Қосим шайх, Хуббий каби шоирлар ҳақида ҳам илмда биринчилардан бўлиб ихчам маълумотлар берган. Айримлари ҳақида эса, ўз қўлида бўлган оз материаллар билан у ҳақда узил-кесил бир хулоса айтиш мумкин бўлмагани учун илмий холислик билан «Ғарибий тўғрисида очиқ бир нарса айта олмаймиз. Бизда бу исмда бир шоир бўлгани маълум бўлса-да, ҳалигача яхши текшира олмаганимиз учун бу хусусда гапирмай туриш муносиброқдир... Текширишлар давом

қилган сайин бу жиҳатларнинг ҳам кўбрак очила боришлари маълум бўлади» сўзлари билан мақолани тугатади.

Фитрат бу ихчам мақола доирасида тасаввуф тарихи учун зарур бўлган жуда муҳим ишларни бажариб улгурган. Чунки мақолага қадар «Боқиргон китоби»га кирган ҳамма асарлар Ҳаким Сулаймон ота Боқирғонийнинг асарлари деб билинган. Фитратнинг аниқлашича, «бори 75 бетдан иборат бўлган бу китобчадаги шеърлардан» тахминан учдан бири, яъни атиги 36 парчагина Боқирғонийга тегишли холос. Қолган манзум парчалар ҳақида олим қуйидагича маълумот келтирган: «Мазкур китобчада Ҳаким отадан бошқа кўбрак шеърлари ёзилган шоирлар тубандагилар:

1. Шамсдан 24 парча, ҳаммаси 1058 мисраъ.
2. Иқонийдан 19 парча, ҳаммаси 266 мисраъ.
3. Қул Убайдийдан 13 парча, ҳаммаси 334 мисраъ.
4. Қул Аҳмаддан 10 парча, ҳаммаси 238 мисраъ.
5. Машрабдан 10 парча, ҳаммаси 201 мисраъ.
6. Худойоддан 4 парча, ҳаммаси 64 мисраъ.
7. Қул Шарофдан 4 парча, ҳаммаси 70 мисраъ.
8. Фақирийдан 2 парча, ҳаммаси 18 мисраъ».

Бундай хулосага келишда олим кўплаб маноқиб китобларини ўрганган, айти шоирларнинг асарларини уларнинг девонлари ёки бошқа баёзларда берилган шеърлари билан солиштирган, албатта. Мавжуд «Девони ҳикмат»ларнинг матнини «Боқирғон китоби» билан қиёсан ўрганган ва бизга номаълум қатор тадқиқот-текшириш ишларининг натижасидир бу рақамлар кўрсаткичи.

1991 йили «Ёзувчи». нашриёти «Боқирғон китоби»ни қайта нашр этди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳида сақланаётган 1848 йилги (инв. № 12646) ва 1898 йилги (инв. № 239) Қозон босма нусхалар асосида Иброҳим Ҳаққул ва Сайфиддин Рафъиддин томонидан ҳозирги ёзувга ўгирилиб, ихчам сўзбоши ва луғатлар билан эълон қилинган бу китобча нашриёт амалга ошираётган хайрли ишларнинг давомидир. Бироқ ўз вақтида Фитрат томонидан синчковлик билан аниқланган юқоридаги маълумотлардан мутлақо хабарсиздай нашрга тайёрловчилар тўпламга кирган асарларнинг ҳаммасини Ҳаким ота Боқирғоний асари сифатида тақдим этганлар: «Сулаймон Боқирғоний шеърлари инқилобгача «Боқирғон китоби» номи билан Қозонда бир неча марта

Босилган» дейиш билан бу китобни тўлалигича Боқирғоний асари деб эълон қилинган. Бизнингча, тўпламга кирган шеърларни матн нуқтаи назаридан изчил ўрганиш, уни мавжуд бошқа нусхалари билан солиштириб Фитрат аниқлаган илм учун ниҳоятда муҳим бўлган маълумотлардан келиб чиқиб уни қайта ўрганишга ва нашр қилишга эҳтиёж бор. Фитратнинг мақоласи 1928 йилда эълон этилган бўлишига қарамай бизда тасаввуфшунослик шунчалар боши берк кўчага кириб кетганки, ҳали бу каби Яссавий мактаби шоирларини ижоди ва мақабавий ҳамда тарихий ҳаётларини ўрганишга дадил киришилганича йўқ. Биргина «Боқирғон китоби» мисолида яссавийшунослик янги-янги фактик маълумотлар ва талқинлар ҳисобига бойиши шубҳасиз.

Демак, Аҳмад Яссавий ижодини ва унинг мактаби шоирларини ўрганиш 20-йилларнинг иккинчи ярмидан профессор Фитрат томонидан изчил равишда амалга оширила бошланган. Бунга қадар эълон қилинган бирикки мақола асосан, танитув характерида бўлиб, унда Яссавий ижоди ва тариқатининг моҳияти етарли аниқлик билан очиб берилмаган эди. Фитрат мақолаларида юқоридан ўрганганимиз барча чуқур илмий натижаларни унутмаганимиз ҳолда 20-йилларнинг адабий иқлимида етишган «асар» бўлгани учун ҳам уларда айрим «сўллик»ларни учратиш мумкин. Бу билан Яссавий ва унинг мактаби шоирлари ижодини нурсиз кўрсатиш мақсади назарда тутилмаган. Аксинча, Аҳмад Яссавий ижодининг энг асосий қирраларини кўрсатиш, унинг тариқати ва асарларида кўринган тасаввуфий ҳолатларни ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб ўрганилган эди. Бу илмий мақолалардан сўнг Фитрат 1928 йилда чоп этилган «Ўзбек адабиёти намуналари»нинг 1 жилдига Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарларидан талайгина бир қисмини киритган, ва бу билан илк турк тасаввуф шоирларининг ўрнини ўзбек адабиёти тарихида муқим белгилаган. Айни намуналар кўп йиллар давомида эълон этилган Яссавий асарларининг турли мажмуа ва баёзлар таркибидаги нашрларига асос бўлиб хизмат қилган. Гарчи ўзбек яссавийшунослиги 30-йиллардан сўнг бир томонлама мафкуравий дунёқараш асосида барҳам топиб борган бўлса ҳам Фитрат томонидан яратилган мақола ва тадқиқотлар олимнинг қатлидан сўнг манъ этилган бўлишига қарамай Яссавий ва унинг мактаби шоирлари тўғри-

сида эълон қилинган энг изчил илмий кузатишлар сифатида ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. 90-йиллардан бошланган ўзбек тасаввуфшунослигининг ривожланишида Фитратнинг қарийб етмиш йил аввал яратилган мақола ва тадқиқотлари ўз вазифасини бажармоқда. Эндиги мақсад ана шу илмий ҳаракатлар доирасида қолиб кетмасдан Фитрат бошлаб берган тасаввуфшунослик ва яссавийшунослик илмини мумкин қадар тараққиёт босқичига кўтариш мақсадида давом эттиришдан иборатдир.

БОБУРШОҲ ФИТРАТ ТАЛҚИНИДА

Ёзилмаган асардан лавҳалар

Дўстлар, кўнглимдагин қабрим
тошига ёзгайсиз,
Токи бирдек бўлгай ул ой ишқида
ичу тошим.

Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳдан.

Мумтоз адабиётимизнинг нозик тадқиқотчиси Абдурауф Фитрат назаридан «ёниқ Шарқ»нинг ҳеч бир буюк истеъдод соҳиби четда қолмаган. Гарчи олим Бобур шеърляти ва унинг инжа сирлари ёки «Бобурнома» талқинларига бағишланган махсус мақола ёки «Рисолайи аруз» таҳлилида алоҳида рисола битмаган бўлса ҳам улур шоҳ ва шоирнинг номи Фитратнинг ўндан ортиқ асарларида тилга олинган, унинг асарларига муносабат билдирилган, ҳатто айрим ўринларда, дадил айтиш мумкинки, изчил таҳлил ҳам этилган.

Биз Бобур деб тоқ айтишга ўрганганимиз шоирнинг номи Фитратнинг илмий ва публицистик асарларида «Бобир Мирзо», «Бобир Шоҳ» (кейинроқ биз ёзувни ўзгартириб, «Бобур» деб ўрганиб кетганимиз «Бобир» деб ёзилишига эътибор беринг) унвонлари билан юритилган. Турк олими профессор Ҳикмат Бойир «мирзо» ва «шоҳ» каби шоир номига қўшилиши лозим бўлган сифатларни таҳлил қилиб, «мирзо» амирзода сўзининг қисқа шакли бўлиб, теурийзодалар орасида кенг урф бўлганини ёзади¹. Бу унвон билан шоир кўпроқ расман «подшоҳ» деб эълон қилингунга қадар ўтган давр мобайнида ёки шу вақтгача бўлган муносабатда қўлланилса, «шоҳ» унвони эса, унинг ўзи тилга олган ва хутба ўқилиб, Афғонистонда тахтга ўтирган даврдан бошлаб, «подшоҳ» сўзининг қисқа шакли сифатида қўллаш мақсадга мувофиқ топилган. Фитрат асарларида ҳам мана шу исмдаги нозик айирма тўғри фарқланиб, унга теу-

¹ Теуур ўғиллари ва Бобур ҳақида тарихий баённома. Китобда: Ғози Муҳаммад Бобур. Вақойиъ, Бобурнинг хотироти (кириш мақола муаллифи Ҳикмат Бойир). Истанбул, 1987, 14-бет (*турк тилида*).

рий шаҳзода ёки айрим ҳолларда ижодкор сифатида ёндошганда «Бобир Мирзо», Бобур қурган салтанатга дохил ишлардан сўз юритганда эса, «Бобур Шоҳ» таъбирини қўллаган.

Фитрат асарларида Бобурнинг номи 10-йилларнинг охирида ёзилган публицистик мақола ва дарсликларда фаол тилга олина бошланган. Айниқса, олимнинг сиёсий ва давлат ишларидан тиним топиб, бадий ва илмий ижодга берилган, «Чигатой турунги» номли тўғарак тузиб, унинг фаолиятини бошқарган (1918—1920) даврида Бобур ижоди ва шоҳлик фаолияти ҳақида чуқур илмий мулоҳазалар баён қилишга имконият топилган. Фитратнинг московдалик даврида (1923—1924) яратилган асарларидан бири «Бедил (Бир мажлисда)» бадихасида буюк файласуф ва шоир Мирза Абдулқодир Бедилни етиштирган Ҳиндистондаги турк адабий ва тасаввуфий муҳитдан сўз юритганда Бобуршоҳ ва бобурийлар Ҳиндистонда яратилган илмий-адабий муҳитнинг ташкилотчиси сифатида тилга олинган: «Машҳур Бобуршоҳнинг ўғли Ҳумоюншоҳдан кейин ҳинд ҳукумати Акбаршоҳга қолди. Ҳижрий 923 да Деҳли тахтига минган Акбаршоҳнинг замони бобурийлар ҳукуматининг энг файзлиқ замонидир»¹. Бу фикр нафақат ўзбек олимлари ва ҳинд олимлари томонидан ҳам тан олинса-да, жаҳон афкори оммасига Бобурнинг номи етиб боришида самарали меҳнат қилган инглиз олими ва таржимон У. Эрскин бу ҳодисага алоҳида аҳамият қаратган: «Бобурийлар салтанати нафақат сиёсий жиҳатдан қувватли бир давлат, балки маданий жиҳатдан серфайз бўлгани учун ҳам Урта Осиёдан етишиб чиққан кўплаб илм ва ижод аҳллари Ҳиндистонга қараб интилганлар. У ерга етиб борганлари ўз истеъдоди билан эътибор топиб, замонасининг улуғ адиб ва санъаткорлари бўлиб етишган»². Фитратнинг 1927 йилда чоп этилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» китобида инглиз олими тан олган ўша ҳақиқат баён қилиниб, «машҳур Бобир Мирзонинг Ҳиндистонда қургани мўғул ҳоқонлиғи гўзал санъатларнинг ҳимоясига бор кучи би-

¹ Фитрат, Бедил. (Бир мажлисда). Москва, Миллат ишлари Комиссарлиги қошидаги марказий «Шарқ» нашриёти; 1923, 48-бет.

² Эрскин У. Бобур ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон тарихи. Қарачи—Деҳли, 1974, 507-бет (инглиз тилида).

лаш тиришган»и қайд этилган¹. Бу фикр 1929 йилда чоп этилган «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» мақоласида бу давр адабиётининг хусусиятларидан бири сифатида қаралган: «Бир кўб шоирлар, санъаткорлар, олимлар Ҳиндистонда Бобир Мирзо томонидан қурилган мўғул ҳукматининг пойтахтига ҳижрат қила бошладилар»². Сўнгра олим Ҳиндистонда Бобуршоҳ томонидан қурилган буюк салтанатнинг сиёсий ва маданий ўрни ҳақида гапириб, Бобурийлар давлати ўрни билан «хоқонлиқ», «империя», «салтанат» каби изоҳлар билан аталган. Айрим ўринларда Фитрат бу давлат ҳақида «турк салтанати», «турк-ҳинд хоқонлиғи» сингари сифатлашларни ҳам ишлатган. Бунинг боисини аниқлаш учун «Бобурийлар салтанати нега мўғул империяси деб номланган?» каби ўрин-ноўрин баҳсларга берилмай туриб, бундай номланишнинг замирига эътибор қаратайлик. Фитратдан ташқари айрим турк манбаларида ҳам Рашид Раҳмати Арат, Агаҳ Сирри Левенд, Эрол Гунгўр каби олимлар томонидан ҳам «Ҳиндистонда турк хоқонлиғи» атамаси ишлатилган. Жумладан, турк олими ва луғатшуноси Беҳжат Нежатиғил «Адабий исмлар луғати»да Бобурнинг «Ҳиндистонда қургани турк хоқонлиғи» бўлганини таъқидлаб кўрсатган³.

Ҳинд олимлари бу масалага бир оз бошқачароқ қарашган. Жумладан, буюк давлат арбоби Жавоҳарлал Неру ўзининг машҳур «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» китобида «Бобур ва ҳиндилашиш жараёни» номли махсус боб ажратиб, «Бобуршоҳ қурган турк хоқонлиғи 1556 йилдан кейин Акбаршоҳ замонида ҳиндилашиб улгурган»ини қайд этиб, хоқонликнинг бундан кейинги даврлари учун «турк-ҳинд империяси» атамасини шараф билан қўллайди⁴. Шунга қарамай, қатор инглиз олимлари ва уларнинг изидан борган айрим ҳинд мутахассислари ҳам «Мўғул империяси» номланишига қизиққанларидан «турк» калимасини ишлатгилари келмаган. Хусусан, Л. П. Шарманинг асарларида шундай⁵.

¹ Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Самарқан—Тошкант, Ўздавнашр, 1927, 63-бет.

² «Аланга», 1929, 8—9 сон, 7-бет.

³ Нежжатиғил Беҳжет. Едебийатимизда исмлар сўзлуғу. Истанбул, 1989, 59-бет (турк тилида).

⁴ Неру Дж. Открытие Индии. Книга первая. М., 1989, с. 409.

⁵ Шарма Л. П. Мўғул империяси. Деҳли, 1988, 24—48 бет (инглиз тилида).

Демак, Фитратнинг «турк ҳоқонлиги» иборасини қўлаши туркигўй олимлар ўртасида кенг урф бўлганига қарамай, бу давлатнинг қайсидир маънода «ҳиндилашгани»ни эслатиш билан, «ҳинд салтанати»га айланишини дилдан истаган ҳинд давлат арбоби шундай ном билан аташга ҳаракат қилган. Ҳиндистонга бобурийлардан сўнг етиб келган инглиз олимлари эса, бу давлатчилик асосларини «туркларга алоқасизлиги» учун эмас, балки теурийлар орасида, умуман, Урта Осиёда хонликка даъвогар шахснинг Чингиз авлодидан бўлиши ёки мўғул бекаларига уйланиши фактини эътиборга олиб, дастлаб У. Эрскин, сўнгра бошқа олимлар томонидан бу истилоҳнинг қўлланиши кенгайган. Ҳозирги кунда бундай нотўғри атама ва талқинларга барҳам берилар экан, ҳар қандай номланиш асосида кичик бўлса-да, тарихий ҳақиқат борлигини унутмаганимиз ҳолда уларни тарихийлик нуқтаи назаридан чуқур ўрганишимиз жоиз. Чунки айрим хорижий олимлар Бобуршоҳ қурган салтанатни «мўғул» ёки «ҳинд»лаштиришга қанчалик урунмасинлар Бобурни Ҳинд сари чорлаган Маҳмуд Ғазнавий ва Амир Темурнинг ҳинд сари интилиши ва у ерда ҳам турк ҳоқонлиги ёки салтанатини ўрнатиш нияти бўлиб, у ният Аллоҳнинг иродаси билан Бобуршоҳ сабабли қурилди. Шунинг учун ҳам бобурийлар салтанатида яшаган қатор муаррих ва шоирлар, ҳатто улардан сўнг яшаганлари ҳам кўпроқ «турклик»ка нисбатни ортиқроқ берадилар. Хусусан, машҳур адиб Мирзо Асадуллоҳон Ғолибнинг «Қуёш меҳри» номли тарих китобида бу ҳолат алоҳида назокат билан уқдирилган¹. Турк олимлари «Бобурнома»нинг юқорида тилга олинган туркча таржимасини амалга ошириш баробарида, бу китобга илова тарзида Бобурнинг ота томонидан мансуб бўлгани теурийлар сулоласининг шакли (схема)сини бериш билан қаноатланмай, Бобурнинг она томонидан Чингизхонга қадар туташадиган силсиласини ҳам айни вақтда биргаликда кўрсатганлар. Нашриётнинг бундай ўринли тарихий иловалари Бобуршоҳнинг бизда эълон қилинаётган асарлари таркибида ҳам ўқувчиларга ҳавола қилинса, китобхонлар орасидаги тушун-

¹ *Мирзо Асадуллоҳон Ғолиб. Меҳри нимруз. Қарачи, 1969 (сўз боши Абдушукур Аҳсан қаламига мансуб бўлиб— урду тилида, асар эса, форс тилида нашр этилган).*

мовчиликлар ва ўринсиз баҳсларга барҳам берилиши шубҳасиз.

Фитрат қўллаган истилоҳга Ж. Нерудай давлат ар-бобининг эътибор билан қарагани, айрим ўринларда ҳатто уни Акбаршоҳга қадар бўлган тарихий жараёнга нисбатан қўллаши яна шу билан ҳам изоҳланиши мумкинки, Ж. Неру айрим замондошларининг хотираларига қараганда Фитрат асарларини, айниқса, ҳинд мавзусидаги асарларини яхши билган. Маълумки, Биринчи жаҳон урушидан нафслари қонмаган Оврупо жаҳонгирлиги 10-йилларнинг охирларида бўлинган дунёни қайта бўлиб олишга тиришиб, Урта Осиё, Ҳиндистон ва Афғонистонни оёқ ости қила бошлаган кезларида Фитратнинг бу мустамлакачиликка қарши «Шарқ сиёсати» китоби, «Англиз ўйунлари» ва бошқа қатор публицистик мақолаларида ўз мустақиллиги учун курашаётган ҳинд халқига ҳамдардлик баралла акс этган эди. Ҳатто Фитратнинг илк асарларида («Ҳиндистонда бухороли бир мударрис билан бир фарангининг усули жадида мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ», «Ҳинд сайёҳи қиссаси») воқеанинг Ҳиндистонда кечиши Ҳинд сайёҳининг тилидан олиб борилиши биланоқ бу ўлкага муносабатини англаган эди. Ниҳоят, ҳаммага маълум ва машҳур бўлган «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» каби драмаларини Ж. Нерунинг ўқиши ёки асар мазмунининг унга етиб бориши билан Фитрат даҳосига ҳурмати ошиши табиий бир ҳолдир. Фитратнинг синглиси Маҳбуба Раҳим қизининг хотираномасида (бу қўлёзма «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг архивида сақланади) айтилишича, Ж. Неру Ўзбекистонга келганда Фитрат домлани сўраган эканлар, унинг вафот этганини айтишганда қаттиқ қайғуриб, қабрини зиёрат этиш мумкинми эканини сўраган, бироқ бунинг ҳам имконсизлигини билиб, чуқур қайғу билан ўз юртига умидсиз қайтган эканлар.

Мардона шеъринг саҳифалари

Эл борча пушаймон бўлур, тавба қилур,
Мен тавба қилибман, пушаймондурмен.

Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳдан.

«Адабиёт қондалари» китобида энг кўп мурожаат этилган шоирлардан бири, эҳтимол, яғонаси ҳам Бобуршоҳдир. Адабий эстетик жараёнда фаол қўлланилган «услуб», «вази» ва «қофия» каби тушунчалар таҳлилда, «тажнис», «қаршулик» сингари поэтик санъатларнинг гўзал намуналарини топиб кўрсатишда Бобур лирикасига мурожаат этилган. Қўлланманинг услуб назариясига бағишланган қисмида поэтик ўзига хослик ўша ижодкор қўллаётган тур ва жанрларнинг бадий хусусиятлари билан боғлиқ эканини шоирнинг «...қолдиму» радифли газали билан «Бобурнома»дан олинган Хусайн Удий таърифи келтирилган парча билан қиёслаб, шоир услубининг бетакрорлигини кўрсатиб берган. «Услубнинг умумий ҳоллари» бобида Фитрат «услубда уйғунлик ифода қилмоқчи бўлганимиз туйғулар, маъноларга энг уйғун бўлган сўзларни толлаб, гапни-да фикримизнинг ифодасидан ортуқча узатиб юбормасликдир. Бобирнинг шу рубойида уйғунлик бордир»¹ деган шарҳ билан «Қўнгул тилаган...» деб бошланувчи рубойни келтиради. Шуниси эътиборлики, худди шу ўринда «уйғунсизликка», яъни «фикрнинг ифодаси учун керакликдан ортуқ гаплар тизишга» йўл қўйгани учун ҳатто Навоий ва Чўлпонни танқид қилгани жойида Бобур рубойида меъёр ва мувофиқликнинг юксак намунасини кўради.

«Қаршулик» санъати ҳақида фикр юритиларкан, бу маънавий санъатнинг ёрқин мисоли сифатида Бобурнинг «...яна» радифли газали билан «Мен неча жафоу...» деб бошланган рубойини тилга олиб, «бирок бу кўрганларимиз сўздагина қаршилиқдир. Ҳолбуки, қаршуликнинг энг яхшиси фикрлараро қаршуликдир» деган хулосани баён қилишда Бобур Мирзонинг юқорида эслатилган «Эл борча пушаймон бўлур тавба қилур,

¹ Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳавасларини учун қўллашма. Самарқанд — Тошкент, Ўздавнашр, 1926, 62—63 бет.

Мен тавба қилибмен , пушаймондирмен» шоҳбайтини келтирган.

Мумтоз шеърятдаги энг нозик масалалардан бири шоирнинг поэтик маҳорати устида тўхталаркан, Фитрат айниқса рубой жанрида Бобуршоҳ асарларини мукамал билади. Форс шеърятининг рубой усталаридан Умар Хайём асарлари таҳлилига баришланган китобини Бобурнинг беш рубойси билан якунлагани бу Бобуршоҳ рубойларига берилган муносиб баҳодир: «Бизнинг шоирларимиздан ўзини Хайёмга ўхшатишга тиришканлар кўб. Навойининг, Лутфийнинг, Умархоннинг, Фазлийнинг ва бошқаларнинг «хайёмона» рубойлари йўқ эмас, бор. Лекин буларнинг ҳеч бири рубойида Хайёмга яқинлаша олмади... Хайёмга яқинлашишга муваффақ бўлган бирдан бир шоир Бобир Мирзодир. Бобирнинг рубойларида бўлган очиқлик, соддалик Хайёмга ўхшайди».¹ Уз вақтида қадрланмаган Фитратнинг бу сўзлари кейинроқ Бобур ҳақида фикр юритган олимлар томонидан қайта-қайта такрорланиб юрган: «Бобирнинг рубойлари унинг поэзиясининг чўққисидир. Бобирдан олдинги ва кейинги шоирлар бу бобда унга ета олмаганлар. Умар Хайёмнинг рубойлари каби унинг рубойлари ҳам фалсафий фикрларга бой, шаклан мукамал ва ислом дини нуқтаи назарининг маҳдудлигидан анча озоддир»².

Бобур рубойлари бойсидан Фитрат талқинлари хусусида сўз бораркан, ўзбек китобхонлари дастлаб шоирнинг 28 рубойсини Фитрат томонидан тартиб берилган «Ўзбек адабиёти намуналари»да ўқиганини унутмаслик керак. Кейинроқ Бобурнинг рубой ва ғазаллари асосида мажмуа ва баёз (хрестоматия ва антология)лар тузмоқчи бўлган ношир ва муаллифлар айни мана шу асарлардан самарали фойдаланганлар. Масалан, 1948 йили тартиб берилган «Ўзбек поэзиясининг антологияси»да Бобур рубойларидан ўн бештаси Фитрат мажмуасида берилган кетма-кетликдан нашр этирилган. Олим Шарафиддинов томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси» (1945)да ҳам айни ҳолни кўрамиз. Бироқ ҳеч бир муаллиф Бобурнинг лирик меросини унинг она юртида илк бор нашрга тайёрлаган

¹ *Фитрат*. Форс шоири Умар Хайём. Тошкент, 1929, 78—79 бет.

² *Ойбек*. Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғрисида // «Ўзбек поэзиясининг антологияси», Тошкент, 1948, 8-бет.

Фитратнинг номини илга олгилари келмаган. Фақат раҳматли домла Порсо Шамсиев «Бобурнома»ни нашрга тайёрлаб, унга ёзган сўзбошисида: «Бобир асарларидан айрим намуналар Ўзбекистонда биринчи марта (1928) профессор Фитрат томонидан эълон қилинди. Проф. Фитрат тузган хрестоматияда 31 ғазал, икки маснавий ва 28 рубой берилгандир»¹ деб ҳақиқатни тан олган. Бу ўринда Фитрат мажмуасига Бобурнинг лирик асарларидан намуналар танлашда ва уларни нашрга тайёрлашда қайси манбалардан фойдаланган деган табиий савол туғилиши мумкин. Бунга жавоб ахтариш баробарида Порсо Шамсиев тушунтиришларининг давомидан англашиладики, «Бобир девонинг автографигагина эмас, хатто бирорта қўлёзма нусхасига ҳам эга эмасмиз. Бинобарин, Бобирнинг ўз шеърларини девон тузиш тартиби асосида тартибга сола олганми, йўқми экани ноаниқ. А. Самойлович тузган текст эса, қоришиқ ҳолдадир. Сўнгги нашрга тайёрловчилар мазкур текстни ўз тартибида олганлар»². Ушбу маълумотдан сўнг, Фитрат мажмуасига кирган намуналарнинг таянч манбасини ахтариш ниятида Бобурнинг кейинги даврларда эълон қилинган нашрларидан нисбатан тўласини излашга киришдик.

Кўп илмий тадқиқот ва мақолаларда, хусусан, В. Зоҳидов ва Ҳ. Ёқубовнинг қайдига кўра, Бобур шеърларининг «мукаммал наشري» деб қаралган мажмуа ширнинг 475 йиллиги муносабати билан чоп этилган «Танланган асарлар»дир. Гарчи бу мажмуанинг нашрга тайёрловчилари³ сўз бошида аниқ эслатмаган бўлса-да, қиёсий ўрганишлар натижасида А. Самойлович томонидан эълон қилинган⁴ аслида Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган Бобурнинг қўлёзмаси асосида тузилгани аниқланди. Кейинроқ айни нашр асосида Бобур «Асарлар»ининг уч жилди (1965) нашрга тайёрланиб, унинг дастлабки жилди «Девон» номи билан чоп этилган. Бу «девон» шундай «яратилган»ки, нашр муаллифлари қўлёзма матндаги тартибни бузиб юбориб, ғазалларни кирилл алифбеси бўйича қайта тахлаб чиққан-

^{1, 2} Шамсиев П. «Бобирнома» ҳақида. «Қитобда: Заҳрирдин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. Тошкент, «Фан», 1960, 54-бет.

³ Бобир. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчилар С. Азимжонова, А. Қаюмов). Тошкент, 1958.

⁴ Самойлович А. Н. Собрание стихотворений императора Бабура. Часть 1, Текст, Петроград, 1917.

ларда, «девон» сифатида тақдим этганлар. Юқорида Порсо Шамсиев танқид ўрнига назокат билан айтган «сўнгги нашрга тайёрловчилар мазкур текстни ўз тартибида олганлар» деганда ўша «кирил алифбесида тuzилган девон» назарда тутилган. Шунинг учун ҳам Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари»га киритилган 30 ғазални¹ бу нашрлар билан солиштириб, кўзланган илмий мақсадга эриша олмадик. Фақат шуниси маълум бўлдики, Бобур ғазалларининг кейинги нашрларида Фитрат мажмуасида 18 рақам тартиби билан келган ғазал йўқ. Бунинг сабабларини чуқурроқ аниқлаш мақсадида Бобуршоҳ асарларини Фитратга қадар А. Самойловичдан бошқа нашрга тайёрланган манбалардан ўрганиш мақсадида турк олими Фуад Кўпрулу томонидан «Миллий татаббулар» мажмуасида чоп қилинган Бобур ғазалларидан берилган намуналарга мурожаат этдик. Бу манба бобуршуносликда «Истанбул нашри» номи билан тилга олиниб, унинг 1931 йилда нашр этилгани барча манбаларда бир овоздан қайд этилган.² «Миллий татаббулар» мажмуасида эса, ҳижрий 1331 санаси кўрсатилган². Агар бобуршунос олимларимиз кўрсатганидек, нашр санаси милодий йил ҳисобида ҳақиқатан 1931 йил бўлса, унда бу нашрга таянч манба сифатида мурожаат этишдан наф йўқ, чунки у Фитратдан сўнг амалга оширилган бўлиб чиқади. Бироқ Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари»нинг кириш мақолаларида Фуад Кўпрулу томонидан мумтоз адабиётимизнинг айрим намуналари (чигатой адабиёти хусусида) нашрга тайёрланганини ёзган. Табиийки, Фитрат 1928 йилда ёзилган китобда 1931 йилда нашр этилган мажмуани тилга олиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳижрий 1331 йил санасини милодий санага айлантирсак, 1931 эмас, балки 1913 йил келиб чиқади. Худди шу даврда Фитрат Истанбулда таҳсилни давом эттираётган бўлиб, Фуад Кўпрулу, Меҳмед Акиф, Абдурашид Иброҳим каби турк олимлари билан учрашган. Ҳатто улар таҳририда чиқаётган «Турк юрди», «Сират ул-мустақийм» каби жаридалар билан ҳамкорлик қилган. Аниқки, «Мил-

¹ Матбаа хатоси туфайли П. Шамсиев «Туну кун бирла» деб бошланувчи ўн байтга ғазални, беш байтдан иборат икки ғазал деб санаган. Шунинг учун унинг ҳисобига кўра мажмуадаги ғазаллар сони 31 та.

² Кўпрулузода М. Ф. Бобур Шаҳнин шиирлари // «Миллий татаббулар», Истанбул, 1331 (ҳижрий).

лий татаббулар»да нашр этилган Бобуршоҳнинг шеърларидан огоҳ бўлган. Шунинг учун ҳам унинг мажмуасига А. Самойлович нашрида учрамаган айрим ғазаллар Истанбул нашридан олиниб, «Ўзбек адабиёти намуналари»га киритилган.

30-йилларнинг бошроғида бобуршунос олима И. В. Стеблева «Бобур ғазаллари семантикаси» китобига илова тарзида шоир ғазалларидан 119 тасини эски ўзбек ёзувида нашр эттирган. Олиманинг изоҳига кўра, 90—118 рақамли ғазаллар Парижда сақланаётган қўлёзма девонда йўқ бўлиб, улар Истанбул нашри асосида тўлдирилган¹. Фитрат мажмуасидаги ғазалларнинг матни ва тартиби И. В. Стеблева китобидаги кетма-кетликка деярли мос келади. Масалан, Фитрат мажмуасида И. В. Стеблева тартиблаган 1-, 7-, 11-, 18-, 27-, 42-рақамли ғазаллардан сўнг бир оз тартиб ўзгаргач, яна бояғи кетма-кетлик 92-, 94-, 96-, 100-, 104, 105-, 108-, 111-, 112-, 113-, 114- ва 119-рақамли ғазаллар билан давом этгани англашилди. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари» учун Бобур ғазалларини сайлаб олаётганда дастлаб таянч манба сифатида А. Самойлович нашрига асосланган. Кейинроқ ундаги тартиб бузилгани ва тўла эмаслиги англашилгач (П. Шамсиевнинг «қоришиқ ҳолдадир» деган англатмасини унутмайлик), қолган ғазалларни Рампур қўлёзмаси асосида чоп қилинган «Истанбул нашри»дан олгани маълум бўлади. Бу билан Фитратнинг қўлида Бобур девони ёки мажмуасининг қўлёзма нусхаларидан бири бўлгани ҳақидаги эҳтимолимиз ўз-ўзидан кун тартибидан тушади. Чунки Фитратнинг қўлида агар Бобур «Девони» бўлганида, биринчидан, ўзи бу ҳақда бирор қайдни келтирган бўларди, иккинчидан эса, А. Самойлович ва Фуад Кўпрулу нашрларидан сайлаб олиш натижасида ўз мажмуасини «тўлдириб» ўтирмай, тўғридан тўғри қўлёзма манбага мурожаат этган. Бўлар эди. Энди бу ўринда ойдинлашмаган бирдан бир нарса «Истанбул нашри»ни ўзбек олимлари 1931 йил деб кўрсатиши сабабидир. Маълумки, бу матбаа хатоси бўлиб, у дастлаб П. Шамсиевнинг 1960 йилги маълумотида шундай янглиш чоп қилинган. Ундан сўнг бу масалага мурожаат этган бобуршуносларимиз эса, асл манбани

¹ Стеблева И. В. Семантика гаёелей Бабура. М., «Наука», 1982. с. 208.

кўриб ўтирмай, П. Шамсиевдан олинган иқтибосни (худди бирламчи манбадан олингани каби) ўз илмий асарларида келтириш билан чекланганлар, холос.

«Ўзбек адабиёти намуналари»га киритилган Бобур икки маснавийсининг қайта нашрлардаги «ҳаёти» бундан ҳам саргузаштлироқ. Фитрат мажмуасида «Сабо ул гул ҳаримиға гузар қил» деб бошланувчи маснавий Фитратнинг «Бир мактуб» шартли сарлавҳаси билан келтирилган. Иккинчи маснавийнинг мазмунидан келиб чиқиб эса, унга «Бобур Шайбонийдан мағлуб бўлгандан кейинги ҳолини тасвир қилади» деган изоҳ билан нашр этган¹. Қизиғи шундаки, 1948 йилги «Ўзбек поэзиясининг антологияси»да шундай «Бир мактуб» сарлавҳаси билан бир эмас, беш маснавий берилган. Ҳатто, Фитрат изоҳига кўра, «Шайбонийдан енгилгандан кейинги ҳол»ни тасвирловчи маснавий ҳам «бир мактуб»га ўтиб кетган. Академик В. Зоҳидов антологиядаги бу чалкашликни илғамай «Бобирнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси» мақоласида «унинг хатларидан бер неча мисоллар келтирамиз» дейди-да, юқоридаги «ҳолат тасвири» ёки бошқа мазмундаги маснавийларни ҳам «хат» деб тақдим этган. Бу каби хато ва чалкашликлардан бобуршуносликни «парҳез» қилиш учун ҳам бизнингча, Фитратнинг Бобуршоҳ ҳақидаги қарашларини изчил ўрганишга эҳтиёж сезилади. Зеро «ҳар нарсани ёқтиравермайдиган», «ўта нозиктабъ ва мардона шеърятнинг соҳиби бўлган» Бобур асарларини ўрганишда, унинг қайта, танқидий ва мукамал нашрларини тайёрлашда Фитрат қарашлари билан баробар равишда олим томонидан илк бор нашрга тайёрланган асарлар матни ҳам кўмак бериши шубҳасиз.

«Бобурнома» талқинлари

«Чун бу тарихда андоқ интизом қилинибдурким, ҳар сўзнинг рости битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеъийини таҳрир этилгай».

«Бобурнома — Вақойиъ»дан.

Шоирнинг ўзи «Вақойиъ» ёки «Тузуқоти Бобурий» («Темур тузуқлари»га эргашган ҳолда) деб атаган ва

¹ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари, 1 жилд. Самарқанд—Тошкент, Ўздавнашр, 1928, 188—192-бет.

форс мутаржимлари (Мирзо Поёнда Ҳасан, Муҳаммад Қули — 1586, Абдураҳим ибн Байрамхон, Шайх Зайниддин Кафий — 1590)нинг зикри билан жаҳон маданияти тарихига «Бобурнома» исми билан кириб қолган бу жаҳонгашта асар билан Фитрат Мирараб мадрасасида ўқиб юрган талабалик пайтидаёқ танишиб улгурган. Сўнгра таҳсилнинг Истанбулдаги давоми вақтида «Бобурнома»нинг айрим қўлёзма ва босма нусхалари билан танишган. Бундай тахминга келишимизнинг боиси турк олими ва «Бобурнома»нинг туркчага мутаржими Рашид Раҳмати Аратнинг ёзишича, асарнинг Қозон ва Ҳайдаробод нусхалари Истанбулдаги мавжуд бир неча мадраса кутубхоналарида топилиши аён бўлиб, ҳатто асарнинг «форсча таржималари эскидан Бобурнинг ўз мамлакатида», жумладан, Бухорода ҳам кенг тарқалгандир. Фитратнинг «Бобурнома» матни билан таниш-лигини 10-йилларнинг охирларида яратилган асарларидан ҳам сезса бўлади, хусусан, олимнинг «Мирза Бедил» номли мақоласида «Бобурнома»дан кўчирмалар келтирган ва Бедил яшаган давр воқеаларини таҳлил қилган¹. Шунингдек, «Навойининг форсий шоирлиги ва унинг бир форсий девони тўғрисида» мақоласида ёзишича, «Менинг кутубхонамда бўлган қўлёзма «Бобурнома»нинг Навоий таржимайи ҳоли ёзилган саҳифасида...»² деган қайд билан Ҳазрат Навоийнинг форсча асарларига Бобурнинг муносабати масаласини текширган. Сўнгра эса юқорида ўрганганимиз «Адабиёт қоидалари», «Ўзбек адабиёти намуналари», «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» каби қўлланма, мажмуа ва мақолаларида «Бобурнома» билан боғланган саҳифалар талайгина. Демак, Фитрат «Бобурнома» асарига XVI аср тарихий воқеаларини ўрганувчи ва айрим ҳодисаларни тасдиқловчи муҳим ҳужжат сифатида қараган. «Бобурнома»нинг бу сифатини ҳинд олимлари ҳам тан олиб ёзишган: «Уша даврга хос воқеликни тасдиқлайдиган бирон-бир ҳужжат бўлмаса, бу масалада «Бобурнома»га мурожаат қилиниши керак»³. Булардан ташқари Фитрат «Бобурнома»га фақатгина тарихий

¹ «Тонг», 1920, 2-сон.

² «Маориф ва ўқитғучи», 1915, 12-сон.

³ Шарма Л. П. Мўгул империяси. Деҳли, 1988. 171-бет (инглиз тилида).

асар сифатида эмас, балки темурийлар даври насрининг сарчашмаси сифатида ёндошиб, унинг бадий хижатларидан ҳам сўз юритган: «Бобирнинг сочим (насрий — Х. Б.) асарларидан («Бобурнома»дан): Яна Хусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нарсалар айтур эди. Уднинг торини икки қилиб бир чолибдур. Айби бу эдки, бисёр ноз ила чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур. Такаллуф қилиб ҳам ёмон-ёмон чолур; ҳам созини келтурмай ярамас соз келтирур. Шайбоний фаҳмлар. Буюрурким: суҳбатда ўқ-ғалаба гардани урар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор, будур...»¹ Бу насрийпарча шоирнинг «...қолдиму?» радифли ғазали билан ёнма-ён келтириб, ижодкор услубининг назм ва насрдаги кўринишларини тушунтирган. Ҳар икки намунадаги Бобур асарларига хос содда тасвир, аниқ сўз ва раvon услубни кўрсатиб, «шоирнинг услуби сочим, тизимга қараб ўзгаргани билан» Бобурнинг ижодий ўзига хослигини таъминлаган бадий унсурлардан эканини аниқлаган. Айни шу парчани ва бошқа Фитрат иқтибосларини «Бобурнома»нинг кейинги нашлари билан солиштириш натижасида шу нарса маълум бўлдики, Фитрат қўл остида бўлган «Бобурнома»нинг қўлёзмаси «Қозон босма» номи билан Туркистонда кенг тарқалган нусхаларга асос бўлган қўлёзмалардан бири экан. Чунки 1960 йили Порсо Шамсиев нашрга тайёрлаган Лондон нусха асосидаги матнда айни лахтак парча бир оз ўзгаришлар билан учрайди. Ундаги «нарсалар» ўрнига «нималар», «икки» ўрнида «якка» каби қўлланиши шуни кўрсатадики, у «Қозон босма»га асос бўлган Ҳайдаробод нусхаси асосида кўчирилган қўлёзмадир. Айни масалани ойдинлаштириш учун, «Ўзбек адабиёти намуналари»га киритилган асарнинг «Ҳиндистон» қисмини ўрганайлик.

Фитрат мажмуасида асарнинг мана шу қисмига шартли равишда «Ҳиндистон» деб сарлавҳа қўйган, аслида эса, «1519 йил воқеалари бобидан олинган. Унда бу юртнинг жуғрофиёси, сиёсий ҳолати; ҳайвоноти, сув ҳайвонлари, «туйур», яъни қушлари, ўсимлик ва гуллари; Ҳиндистонда йил фасллари, ўлчов ва санашларига акс этган парчадир. Бизнингча, «Бобурнома»дай сервоқеа ва ҳудудсиз асардан айни Ҳиндистон мавзусини танлашнинг боиси бор. Биринчидан, Бобурнинг кўп улуғ си-

¹ Фитрат. Адабиёт қондалари, 15-бет.

фатлари Ҳиндистоннинг забт этилиши ва у ерда қургани буюк ҳоқонликнинг хусусиятларида акс этган. Иккинчидан, қадимдан Урта Осиёнинг олим (Беруний) ва ҳоқонлари (Ғазнавий) қизиққан бу ўзига хос ўлка ҳақида 20-йилларнинг ўқувчиларида тасаввур уйғотмоқчи бўлган. Сабаби кенг китобхонлар учун Ҳиндистон ҳақида бирор-бир маълумот берувчи асарнинг ўзи йўқ, бори эса, Берунийнинг «Ҳиндистон» асари бўлиб, у кўпчиликка маълум эмас. Қолаверса, минг йилларча аввал ёзилган бу асардаги айрим маълумотлар XX аср бошлари учун бир мунча мавҳумроқ эди. Фитратнинг замондошлари жуғрофияга оид асарлар битган бўлса ҳам, хусусан, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Мунтахоби жуғрофияйи умумий» («Қисқача умумий география»), «Маҳали жуғрофияйи имроний» («Аҳолишунослик географиясига кириш») дарсликларида Ҳиндистон ҳақида батафсил маълумот берилмаган. Ҳатто, «Туркистон вилоятининг газети»да ёзилишича, Беҳбудий асарларининг тили хийла мураккаб бўлиб, китобларда баён қилинган материалларнинг қабул қилинишини бир мунча қийинлаштириши мумкин. Фитрат аҳтимол, бу каби ҳолатларни яна бизга маълум бўлмаган бир мунча сабаблардан келиб чиққан ҳолда асарнинг айни мана шу «Ҳиндистон» қисмини танлаган.

20-йилларнинг бўсағасида инглиз панжалари остида ўз миллий истиқлоли учун курашаётган ҳинд халқи билан жаҳон афкор оммасининг қизиқиши кучайган бўлиб, бунини юқорида эслатилган Фитратнинг публицистик, бадий ва илмий асарларидан англаш мумкин. Шунингдек, Робиндранат Тагор асарларининг таржима қилиниши, у ҳақда ўзбек матбуотида эълон қилинган мақолалар¹ Фитрат томонидан «Бобурнома»нинг сертармоқ воқеалари заңжиридан Ҳиндистонни алоҳида айириб кўрсатишига сабаб бўлган.

«Бобурнома»га ўз даврининг ҳужжати сифатида ёндодар экан, Фитрат Навоий ижодини ўрганишда айниқса, унга суянган: «Бобир Мирзо ўзининг машҳур асарида Навоийнинг асарларини санар экан, «яна илми мусиқийда яхши нағмалар боғлайдир, яхши нақшлари, яхши пайравлари бордир деб Навоийнинг уста бастакор

¹ Чўлпон. Улуг ҳинди // «Маориф ва ўқитғучи», 1925, 7—8 сон; Тагўр ва Тагўршунослик // «Маориф ва ўқитғучи», 1925, 11—12 сон.

бўлганини сўзлайдир»¹. Сўнгра саҳифа остида шундай изоҳ билан «у замоннинг истилоҳида ашулал куйларга «нақш», ашуласиз куйларга «пешрав» дер эканлар» каби изоҳдан шундай хулоса қилган: «Навойнинг ҳатто Бобир каби ҳар нарсани ёқтирмаган бир санъатшунос томонидан мақтанилган куйлари сақландими?» деган саволга жавоб излайди. «Бобурнома»даги қайдга суянган ҳолда «Қари Наво» куйининг номланиши аслида «Қадри Навойи» эканини айтиб, бу куйнинг муаллифни Навой деб ҳисоблаган.

«Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» асарининг турк мусиқаси тарихига бағишланган саҳифаларида XV—XVI асрларда Туркистонда кечган воқеалардан сўз юритаркан, Эрон шоҳи Аббос ўлиmidан сўнг «Шайбонийдан қочиб кетган машҳур Бобир Мирзо Шоҳ Исмоилнинг кўмаги билан яна Туркистонга қайтадир. Бир ярим йилча тургандан кейин Шайбонийхоннинг жияни ўзбек (хони) Биринчи Убайдуллоҳхоннинг ҳужумига учрайдир. Ўзининг ўзбекларга қарши кучсизлигини сезган Бобир Мирзо Туркистон учун улар билан курашмасликка қарор бериб яна бир қайтмаслик шарти билан Ҳиндистонга чекиладир»². Милодий 1513—1514 йилларга тегишли бўлган бу воқеалар «Бобурнома»да бунчалик аниқлик билан айтилмаган. Сезишимизча, бундай хулосага келишда Фитрат Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарига таянган бўлиши мумкин. Кейинроқ маълум бўлишича, инглиз олими У. Эрскин ўзининг «Эрон ва Бобур» китобида бу йилларга тегишли, айниқса, Шоҳ Исмоил ва Бобуршоҳ ўртасидаги алоқалар тарихини юқорида кўрсатилган Ҳайдар Мирзонинг асаридан келиб чиқиб анча батафсил баён қилган³. Демак, Фитрат Бобур тарихига мурожаат этаркан, биргина «Бобурнома» доирасида қолиб кетмаган, балки форс тилида ёзилган бу даврга тааллуқли манбаларни ҳам яхши билган. Турли сабабларга кўра, «Бобурнома»да акс этмай қолган 1508—1519 йиллар воқеаларини тиклашда Фитратнинг асарлари ёрдам бериши мумкин.

«Бобурнома»да баён қилинган воқеаларга муносабат масаласида олимнинг «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» мақоласида шундай қайд-

¹ Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи, 59-бет.

² Кўрсатилган асар, 63-бет.

³ Эрскин Уильям. Эрон ва Бобур. (мударжим Забихуллоҳ Мансурий). Техрон, нашри ҳафтўм, 1349, саҳ. 5/1 (форс тилида).

ни учратамиз: «1500 йилда темурийларнинг талантли ҳукмдорларидан бўлган машҳур Бобир Мирзо билан ўзбек хони Шайбонийхон орасида Самарқанднинг Кони-гил деган ўрнида катта майдон уруши бўлиб, Бобир енгилди ва Самарқандда яна бир муддат қамалиб урушгандан кейин шаҳарни таслим қилиб кетишка мажбур бўладир. Шундан кейин Бобирнинг ва бошқа темурийларнинг ўзбекларга қаршу бўлган ҳаракатлари қатъий ва самарали бир натижа бермай, Урта Осиё шаҳарлари кетма-кет ўзбек хони Шайбонийга таслим бўла берди»¹. Маълумки, Бобур ҳар қанча мард бўлмасин ўзининг енгилишлари борасида бунчалик очиқ ёзмаган. Фақатгина бунинг сабабини ўзининг ёшлигидан ва бошқа унсурлардан деб билган: «...ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Икинчи буким, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуғ ёшлиқ киши эди»².

Фитрат адабий асарларга баҳо беришда ҳам «Бобурнома»даги фикрларга таянган, уларни бадий асар ўлчовининг ҳаққоний мезони деб билган: «Бобир Мирзо ҳам унинг (гап Муҳаммад Солиҳ асарлари хусусида боради — Х. Б.) туркий шеърларини «ёмон айтмайдур» ибораси билан тақдир қилади». Лекин «Шайбонийнома» хусусидаги Бобурнинг «бисёр суст ва фуруд (тубан) дир, ани ўқиған киши Муҳаммад Солиҳ шеърларидан безътиқод бўлур» деб қиммат берадирки, тўғриси ҳам шудир»³.

Демак, Фитрат шарқ халқлари маданияти тарихида чуқур из қолдирган жаҳонгашта асар «Бобурнома»га муносабатда унинг тарих жиҳатидан етук ва бадий баргамол жиҳатларини топиб улуғлаган.

«Рисолаи аруз» ва «Аруз ҳақида»

«Ҳар кимники шеър таъби маҳкам, сўзлари равон бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришадир».

*Низомий Арузий Самарқандий,
«Чаҳор мақола»дан.*

Фитратнинг чуқур арузшунос бўлгани илм аҳлига сир эмас. Унинг «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида»

¹ «Аланга», 1929, 8—9 сон, 6-бет.

² «Бобурнома», Тошкент, «Юлдузча», 1989, 76-бет.

³ «Аланга», 1929, 8—9 сон, 7-бет.

китобларида акс этган илмий мушоҳадалар бунга шоҳид. Олим мана шу илмий асарларда ҳамда юқорида қисман ўрганилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» китобида ва «Шеър ва шоирлиқ» мубоҳасида аруз сирларидан бахс юритиш билан бирга Навоий ва Бобурнинг бу мавзуда ёзган асарларига табиий эҳтиёж сифатида мурожаат қилган. Гарчи олим Бобуршоҳнинг машҳур «Рисолаи аруз»¹ асарини синчиклаб ўрганган бўлса-да, негадир унга бўлган муносабатини очиқ ёзмаган, бирор ўринда бу асардан иқтибос келтириб, уни таҳлил этиб кўрсатмаган. Бунинг натижасида кўпгина бобуршунос олимлар Фитратнинг Бобур рисоласини синчиклаб ўрганганини назардан қочирганлар ва «Рисолаи аруз»нинг ўзбек олимлари томонидан танишиш санасини анча кейин 1968 йил деб белгилаганлар. Шундай экан, дастлаб бизнинг олдимизда ечилиши муҳим бўлган бир савол туради: «Фитрат «Рисолаи аруз»ни кўрганми? Ҳозирги бобуршуносларимизнинг сўзларига қулоқ солсак: «Бобир ўзбек арузига оид махсус рисола ёзганлигини «Бобирнома»да баён қилган. Лекин бу асар турли сабабларга кўра шу вақтгача илм аҳлига маълум эмас эди. «Мухтасар» қўлёмаси асосида биринчи маълумот Е. Блоше каталогида берилган. 1968 йили профессор Ҳамид Сулаймон Англия ва Францияга қилган илмий сафари натижасида Е. Блоше каталогида кўрсатилган Бобирнинг 1308 рақами остида Париж миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзманинг ягона нусхаси билан танишиб чиқди ва унинг микрофильмини Адабиёт музейи фондига олиб келди»². Бу асар ҳақида В. И. Асламов, А. М. Шербак, М. Шайхзода, И. В. Стеблева, Ё Исҳоқов ва бошқаларнинг тадқиқот ва мақолалари мана шундай кейин яратилган. Асарнинг факсимиле нусхаси дастлаб Тошкентда, сўнгра Москвада эълон қилинди. Агар биз ушбу маълумотларни қабул қилиб, улар доирасида чеклансак, Фитрат бу рисолани кўрмаган, ўқи-маган бўлиб чиқади. Аммо Фитрат «Аруз ҳақида» кито-

¹ Бу асарнинг номланиши турлича «Мухтасар», «Муфассал» бўлгани учун у ҳақда изчил тадқиқот яратган бобуршунос олим С. Ҳасаннинг «Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари» даги мулоҳазалар асосида унинг шу номда сақланишини мақсадга яқин деб билдик. Бироқ иқтибос келтирганда ўша манбада қандай аталган бўлса уни ўз ҳолича келтиришни маъқул билдик.

² *Бобир. Мухтасар* (нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан). Тошкент, «Фан», 1971, 5—6 бет.

бида ёзадики: «Навойи билан Бобир Мирзо аруз қондаларини кўрсатарлик асарлар ёздилар»¹ деган қайдни учратамиз. Юқоридагича бобуршуносларимизнинг талқинига берилсак, эҳтимол, Фитрат рисолаани кўрмай туриб, «Бобурнома»да баён қилинган ушбу фикрлар асосида шундай мулоҳазага келган деган тахминга ҳам бориш мумкин: «Шеър аҳли орасида шойиъ вазнларда устоддан оз ашъор келтурулмай то бу МУХТАСАР бу васила била фусаҳо назарига манзур ва шуаро тилига мазкур бўлмай»² ёки «Одина куни зулҳижжа ойининг иккисиди қирқ бир қатла ўқув вардни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилиниму де(й),
Қаду ҳаду сочу белиниму де(й) —

Беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдан рисола тартиб берилди»³ сўзларини Бобуршоҳнинг ўзидан «эшитгани» учун юқоридагича қайд қилган деган хулоса билан ҳам чекланиш мумкин эди. Бироқ Фитрат ўз рисоласида Бобур асарини синчиклаб ўрганганига ишорат қилган: «буларнинг (Навойи ва Бобурнинг — Ҳ. Б.) на шеърларида, на аруз ҳақида ёзилган китобларида «аруз вазнини ёзаркан, чигатойчанинг хусусиятини сақлаш» деган тамойилдан ҳеч бир из кўрилмади» деб қўйинади ҳамда бунини ўзича шарҳлаб: «Эрон феўдал аристократияси аруз қондаларини араблардан олганда уни ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб, сингдириб олган экан, Урта Осиё чигатой ва ўзбек феўдализм даврлари сарой адабиёти нега шундай қилмади?.. Ўз тилларининг, ўз халқ шеърларининг ҳеч бир хусусиятини нега аруз вазнига сингдиришга урунмаганлар?»⁴ деган арузшунослик учунгина эмас, балки ўзбек шеър тузилиши учун ўта муҳим саволни ўртага қўйган. Бизнингча, Фитратдай мумтоз адабиётимизни, хусусан, Навойи ва Бобур асарларини чуқур билган олимнинг бундай фикри тасодифий эҳтироснинг натижаси эмас. Ҳар ҳолда Фитрат Бобур рисоласини ўрганганини сезиб турсак ҳам бунинг шоҳидларини унинг асаридан топиш жоиз

¹ Фитрат. Аруз ҳақида. Тошкент, УзССР Фанлар қўмитасининг нашриёти, 1935, 18-бет (лотин ёзувида).

^{2,3} «Бобурнома», 303 бет.

⁴ Фитрат. Аруз ҳақида. 18—19 бет.

кўринди. Чунки ўзбек арузшунослари асарнинг бирдан бир қўлёзмаси Париж кутубхонасида мавжуд деган чекли фикр билан қаноат қилган бўсалар-да, асарнинг бошқа қўлёзма нусхалари мавжудлиги ҳақида ҳам илмда маълумотлар мавжуд. Унинг Шарқий Туркистоннинг Кўчар шўҳрида¹, Техрондаги Салтанат кутубхонасида² ҳатто ўша ягона Париж нусхасининг микрофильм аср бошидаёқ Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик илмгоҳида³ ҳам мавжуд бўлганки, Фитрат эҳтимол шу қўлёзмаларнинг бирини кўрган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бу «эҳтимол»лар ташқи сабаблар бўлиб, масаланинг моҳиятини англаувчи бирдан-бир манба Фитратнинг ўз асаридир.

Фитрат рисоласида ўқиймиз: «Ўзбек феўдализм даври шоирлари арузнинг бутун вазнларини ишлатмаганлар. Бу асарда кўрсатилган вазнларнинг ҳаммасига улардан мисол топиш мумкин бўлмади. Намуна учун кимдан шеър олган бўлсам, шоирини кўрсатдим. Намуна топилмаган вазнлар учун ўзим тартиб этдим. Ўзим тартиб эткан бу намуналарнинг, айниқса, баъзиларига шеър эмас, вазннинг схемасини сўзда кўрсататурган назм парчалари деб қарашини, шунинг учун улардаги сайълих ва санъатсизлигини маъзур тутишни сўрайман»⁴. Ўз рисоласининг услубияти ҳақидаги бу тушунтириш сўзлари Бобур асаридаги ушбу услубиятдан ўрганиш, таъсирланиш натижаси эмасми: «Ҳар вазниким мустаъмал бўлғай, ё улким мухтараъ бўлғай туркий байт ила иктифо қилинғай, ҳар кимнинг байтини келтурулса қойили битилғай, магар улким қойили маълум бўлмағай, қойили мазкур бўлмаган туркий байт муаллифнинг бўлғусидир»⁵. Шу каби услубиятдаги яна бир ўхшашлик ҳар икки рисолада мавжуд. Бобуршоҳ ёзди: «ҳар баҳрда бир байтнинг тақтиъини кўрсатилғай. Бир вазн учун байтларким келтуру(лу)бтур, байтлардин сўнгра не тақтиъ вазнлари битилғай». Фитрат асарида: «ҳар вазннинг ўз йўлим билан кўрсаткандан кейин

¹ Ҳамраев М. Очарки теории тюркского стиха. Алма-ата 1969, с. 235.

² Бу ҳақда қаранг: С. Хасанов. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. Тошкент, «Фан», 1982, 10-бет.

³ Бобур. Трактат об арузе (Вступительное слово и комментарий И. В. Стеблевой). М., 1972, с. 11.

⁴ Фитрат. Аруз ҳақида, 26-бет.

⁵ Бобир. Мухтасар, 34-бет.

унинг бугунги исми ва арузи(й) «тақтиъ»ни ҳам кўрсатдим», бу каби услубий ўхшашликлардан ташқари бизга Фитратнинг арузшуносликдаги «ўз йўли» нимадан иборат экан, деган саволнинг жавобини излаш масъулияти ҳам тушади.

Фитрат «Аруз ҳақида»ги рисолада дастлаб Навоий ва Бобур асарларидан «арузи туркий»нинг таомилларини, яъни аруз вазнининг турк тилининг қондалари асосида қайта ишлаб чиқишни талаб қилган. Ҳамонки, арузнинг қатъий интизоми форс арузшуносларининг заковати ва усталиги билан қисман ўзгартирилиб, форс тили хусусиятларига мослаштирилган экан, бизнинг турк (ўзбек) шоирларимиз, хусусан, Навоий ва Бобур каби турк шеърятининг даҳолари нега шу ишга тутинмаганлар. Шунинг учун ҳам Фитрат «ўз йўлим» деганда мана шу каби ўзининг буюк устозларидан кутган, бироқ уларнинг асарларида кўринмаган «туркча-чигатойча тамойиллар»ни ўзи аруз илмига олиб киришга ҳаракат қилган. Натижада Фитрат томонидан «чирманда усули» деб номланган шарқ шеърятига бутунлай янги услубий талқинни вужудга келтирган. Фитратнинг ўзи бу ҳақда: «Бу усул аруз тарихида шарқда биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлиши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатоқ қондалар билан арузни ўрганиш қийин. Ёш шоирларимизни аруз билан яхшилаб таништирамоқ учун мазкур схоластик қондалар рамкасида арузни чиқариш лозим. Менинг «чирманда усули»ни олишимдан мақсад шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги «чирманда усули»дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл билан топилиб қолса, албатта хурсандчилик билан қабул қиламан»¹ Мана шу усул билан арузшунос анъанавий аруз тарихини эмас, балки уни ўрганиш услубиятини, таркибини, хусусан, вазн бўлаклари, жузвлар ва аслий рукнлар, зиҳоф ва фаръий рукнлар, тақтиъ қондалари ва бошқа жиҳатларни тушунтиришга урунган. Бизни Фитратнинг ман шу ўзига хос тушунтириш йўли баробарида уни турк тили арузшуносликнинг энг мукамал асари Бобурнинг «Рисолаи арузи» билан боғлиқ нуқталари қизиқтиради.

Фитрат асаридан анъанавий арузшуносликда «руки» истилоҳи билан берилган, Бобурда эса, «жузв» номи билан келтирилган ритмик бирликлар айнан олинмаган.

¹ Фитрат. Аруз ҳақида, 3-бет.

Шунинг учун ҳам унида Бобурдаги каби жузв ва фаръий рукнлар, яъни зиҳофлар келмайди, буни олим «зиҳофотчилик» (схолостик қоидалар) деб, унинг «мияга оғирлик қилиши»ни ёзган. Бунинг ўрнига ҳар бир рукндаги тўлуқ ва қисқа ҳижоларнинг сифатига асосланиб, бир байтда ҳижоларнинг «камияти» (миқдори)дан келиб чиқиб, уларни ўн икки туркумга ажратган. «Байт», «мисраъ» истилоҳларини айнан сақлагани ҳолда «ҳар мисраъда бир ёки икки туроқ бўлади. Мен бунинг учун (*) ишорати қўйдим ва «ист» исмини бердим. Бир мисраънинг «ист» билан бўлунган парчаларига «бўлум» дедим. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига «тўплам» (стопа) исмини бердим». Шу тариқа аруз йўли соддалаштирилиб, ҳижо (бармоқ) вазнининг айрим шаклий жиҳатларига ўхшашроқ усул белгиланган, ҳар бир ҳижо (бўғин)нинг мусиқадаги доира зарбларига асосланилган ҳолда («бак — бака—банг») янги усулга кўчирилган. Олим ҳар туркумни ўз шакли (схемаси) билан кўрсатиб, мумтоз шеърятдаги мавжуд 19 баҳрни янгича «тўплам» ва «бўлим»ларга ажратиб чиққан. Худди шу ўринда Бобурнинг анъанавий аруз вазнларини «Мутақориб»дан то «Мушокил»га қадар келтиргани ҳолда уни давом эттириб, «Яна икки баҳрким, Арид би-ла Амиқдур, тавил доирасидин ҳосил бўлур, ул ғайри машҳурдир. Бу баҳрлар била жамиъ буҳур йиғирма бир бўлғай»¹ сўзларини унутмайлик. Фитрат бу каби баҳрлар тизимини айнан олмагани учун ҳам бу фикрга муносабат билдиришни лозим кўрмаган. У ҳар вазини «туркум»га кўчиргандан сўнг, анъанавий тарихий та-мойилдан келиб чиқиб эмас, балки турк шеърятига ки-риб келиш йўлини назардан қочирмаган ҳолда аввал араб шеърятда қўлланилган беш баҳрни, сўнгра араб ва форс шеърятда баравар истеъмолда бўлган ўн бир баҳрни, ундан кейин эса, форс арузчилари томонидан қўшилган уч баҳрни келтириб, аруздаги баҳрлар кетма-кетлигини ўзгартиргани ҳолда, шундай тартиб юритган. Масаланинг моҳиятини аниқроқ тасаввур қилиш мақса-дида Фитрат шаклини (схемасини) айнан келтирамыз ва қавс ичида ҳар бир баҳрнинг Бобур асаридаги тар-тиб рақамини келтирамыз. Бу вазифанинг натижаси шун-дай кўринадики, Фитрат қуйидаги туркумларни алоҳида санаб кўрсатади: «олтилик, саккизлик, тўққузлик, ўн-

¹ Бобур. Мухтасар, 24-бет.

лик, ўнбирлик, ўниккилик, ўнучлик, ўнтўртлик, ўнбешлик, ўнолтилик, ўнсаккизлик, йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эски арузчиларча айтганда 12 баҳр) чиқди. Бу 12 «баҳр»нинг ҳар биридан қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг жой ўзгартишлари билан айрим, айрим вазнлар йиғилгани кўрулди. Мана шу тариқада саксонга яқин вазн тартибга олинди»¹. Фитратнинг асаридида келтирилган «баҳр»лар шакли:

1. Тавил (18)	}	Араб шеърида махсус		
2. Мадид (9)				
3. Басит (10)				
4. Комил (7)				
5. Вофир (6)				
6. Рамал (5)				
7. Ҳазаж (3)				
8. Ражаз (4)				
9. Мунсариҳ (11)	}	Эрон ва араб шеърида муштарак		
10. Музорий (12)				
11. Сарий (15)	}	Ахфаш тузган		
12. Хафиф (18)				
13. Мужтасс (14)				
14. Муқтазоб (13)				
15. Мутақориб (1)				
16. Мутадорик (2)				
17. Қариб (17)			}	Эрон назариячилари тузган
18. Жадид (16)				
19. Мушокил (19)				

(Бу ўринда 1 дан 16 гача бўлган баҳрлар Халил ибн Аҳмад томонидан тузилгани алоҳида кўрсатилган).

Маълумки, баҳрларни тушунтиришда маълум даражада енгиллик туғдириш учун «жузв»лар (сабаб, ватад, фосида)га нисбатан тенг ва ўзаро бир-бирига ўхшаган баҳрларни жамъ қилган доиралар қабул қилинган бўлиб, умумаруз илмида олтита доира бор. Бироқ Фитрат усулида «баҳр»ларни тўғридан тўғри бўлимларга ажратгани учун доираларга «жамъ қилиш» усули ўз ўзидан тушиб қолади.

«Тақтиъ қоидалари»га амал қилишда «Рисолаи аруз»даги тартиб Фитрат рисоласида ҳам сақланган. Бо-

¹ Фитрат. Аруз ҳақида, 29-бет.

буршоҳ ўз асарида ёзгандики: «Тақтиъ арузийларнинг истилоҳида байтнинг таҳлилидур ул навъким, байтнинг бир миқдор вазнда баробар бўлгай, ул баҳрнинг афоъи-лу тафоъили билаким бу байт ул баҳрдадур»¹. Бундан хулоса шуки, Бобур «туркий лафзи» бўйича «асл қоидалар»ни тушунтириб, байтнинг таҳлилида араб ёзувида ифода қилинмайдиган айрим туркона товушларга эътибор қаратган (масалан, «санго», «манго» сўзлари). Фитрат устозининг тақтиъ қоидаларига амал қилиб, аввал ўзбекча сўзлардаги ҳижо (бўгин) тузилиши шакллариини ўрганиб чиққан ва уларнинг олти турини аниқлаган: «Аруз нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли ҳижодан биринчи қисқа ва 2- ва 3- тўлуқ ҳижо саналади» дейилиб, сўнгра ҳозирги ўзбек тилидаги уч хил турни ажратиб кўрсатган:

«Ўзбек тилида узун чўзгили баъзи шеваларни назарга олмаганимизда аксарият билан ҳижо тузилиши тубандагичадир:

- I. Бир товуш+бир чўзги (унли — Ҳ. Б.) ма — на
ё биргина чўзги у, а (ка), и (динш).
- II. Бир чўзги+икки товуш ман, сан, сиз.
- III. Бир чўзги+уч товуш торт, қирқ, сирт.»

Демак, Бобур турк тилининг мана шу каби фонетик хусусиятларини яхши билгани ҳолда у араб ёзувида акс этмагани ва шу ёзувдаги шеърларда бунинг ифода қилишнинг иложини топмагани учун ўз асарига мана шу каби изоҳ ва тушунтиришларни илова қилган бўлса, Фитрат лотин ёзуви амалда бўлган 1936 йилда бунга ҳожат топмаган. Лекин Бобур назарда тутган жиҳатни араб арузида англатиш қийинлигини тушуниб, у Оврупо шеърлятида қўлланилган шакллардан ва қисқа ҳамда тўлиқ ҳижоларнинг акс этиши қулай бўлган (у, —) ишоратларидан фойдаланган. Фитратнинг бу тажрибаси яна шу жиҳати билан изоҳланадики, 30-йилларнинг ўрталарига келиб, ўзбек тилининг фонетикаси бир мунча ишланиб, унли ва ундошлар (Фитрат истилоҳида «чўзги» ва «товуш») таснифи аниқ бир тўхтамга келинган эдики, Фитрат тилшуносликнинг мана шу тажрибасини амалда истифода қилиб, тақтиъ қоидаларини белгила-

¹ Бобир. Мухтасар, 31-бет.

ган. Худди шу ўринда Бобур рисоласидаги мана шу сўзлар эсга келади: «Алфоз вазнидин икки тоифа баҳс қилурлар, бири сарфийлар, яна бири арузийлар». Бобур ўзи қайд қилганидек, аруз қондаларини, хусусан, тақтиъни белгилашда кўпроқ «арузийлар» йўлидан борган бўлса, Фитрат тилшунослик қондаларидан келиб чиққан ҳолда бундай натижага «сарфийлар» йўлини қўллаб эришган. Бу масалани яна ҳам аниқлантириш учун Фитратнинг тилшуносликка доир асарларига ҳам¹ мурожаат этганда, ушбу кузатишнинг тасдиғини кўриш мумкин.

Фитрат тутган йўлнинг ўзига хослиги ва унинг Бобур асарига муносабатини рубой вазнларида ҳам кўриш мумкин: «Эрон шеърларида вазн эътибори билан нисбатан собит бир вазиятга эга бўлмагани классик рубойдир. Қадим Эрон халқ адабиётига маъсуб бўлганига шубҳа қилганимиз² бу тарз шеърнинг вазни юқорида кўрсатганимиз «арузи (й) хусусияти» рамкасига юз фоиз кирмайди ва кира олмайди... Рубой вазнида бир мисраъ ўн ҳижолик бўлгани ҳолда иккинчи мисраъ 13 ҳижоли бўла олади ва қисқа, тўлуқ ҳижо тартибини ҳам буза олади». Шунинг учун ҳам рубой вазнлари аъъанавий арузшуносликда 24 вазнда кўрсатилса ҳам Навой ва Бобурнинг аруз ҳақидаги асарлари бу масалани ўзаро фарқли равишда тушунтирган. «Мезон ул-авзон»да Аҳраб ва Аҳрам шажараларига Алишер Навой аслида 24 вазн ўрнига 20 вазнга мисол келтиради. (Унда) рубой вазнларининг тўрттаси такрорланган»³.

Навоийнинг ўзи «Мезон ул-авзон»да ёзгандики: «Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳаде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин ики байтга ихтисор қилибдурлар ва ул йигирма тўрт навъ қилибтур ва мажуъи ики қисмга мухтасардур»⁴. Бунга жавобан ёзилган сўзларни Бобур рисоласида ўқиймиз: «Шеърнинг авзонидин ушбу вазндурким ғоят латофатидин устозлар анга ҳадди муайян муқаррар қилибтурлар, бу ажам шуаросининг мухтараотидиндур, йигирма тўрт навъ қилибтур, мажмуъи ўн вазндин мураккаб-

¹ Фитрат. Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба Сарф И китоб. Тошкент, 1923.

² Фитрат. «Фос шоири Умар Хайём» китобида рубойнинг аслида турк шеър шакли бўлганини исбот қилган.

³ Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари, 70-бет.

⁴ Навоий. Мезон ул-авзон. «Асарлар», XIV ж., 1967, 157-бет.

дур... Мутааххирин бу авзон забти учун доира расм қилибтурлар махфий қолмагайким, доира бу авзоннинг забти учун кўб номулойим ва бемуносибтур»¹. Бобуршоҳ «мажмуъи ўн вазндин мураккаб», шунинг учун ҳам доира «кўб номулойим ва бемуносиб» деб кўрсатишининг сабабини Фитрат юқорида ёзган «бу тарз шеърнинг вазни «арузи (й) хусусияти» рамкасига юз фоиз кирмайди ва кира олмайди» сўзларидан ҳам англаш мумкин. Демак, Навоий мутолаасидан сўнг айни бир хил хулосага келишда гарчи икки хил йўл тутган олимнинг илмий ҳаракатининг натижаси маълум маънода бир пайтлар Бобуршоҳ ўз асарида кўрсатишга эҳтиёж сезиб, бироқ араб ва форс тилининг занжири остида англатиб улгурмаган туркона хусусиятларнинг Фитрат томонидан кун тартибига қўйилиши бизнингча, тасодифий бир ҳол эмас. Аксинча, Бобуршоҳ асарини синчиклаб кузатиб, унинг барча етук ва камчил жиҳатларини ўзига сингдира олган олим тажрибасининг яқунидир. Бобуршоҳ рисоласида «мажмуъи ўн вазндан мураккаб» (бу ерда ортиқ маъносида) деб кўрсатилган ҳодиса Фитрат рисоласида ўзбек тилининг «маддсизлик» хусусиятига қараб «ўн беш вазн»² деб кўрсатилиши бу фикрнинг миқдорий ва амалий исботи ҳамдир. Буни ёрқин тушуниш учун шаклан рубойга яқин бўлган «Туюқ» жанрига муносабатда ҳам шу ҳолни кузатамиз.

Булардан ташқари ҳар икки рисолада айни бир баҳр ва рукн учун келтирилган мисолларнинг муқояса қилганда ҳам айрим ҳолларда бу мисоллар мос келганини учратамиз. Фитратнинг бошқа мақолаларини кузатганда ҳам унинг «Рисолаи аруз»дан ўрганганини тасдиқловчи мисолларни учратамиз. Жумладан, унинг «Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий бир девони тўғрисида» мақоласида Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий қасидаларининг қиёсий таҳлилига бағишланган нуқтада Бобур асарининг изларини илғаймиз: «Бу вазн форсийда ва туркийда кўп шойиъдур. Мавлоно Абдураҳмон Жомий бу вазнда бисёр айтибтур. Хожа Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр»и бу вазндадир. Улуғ шоирла(р) лаҳу аксар татаббуъ қилибтурлар. Мир Алишер Навоийнинг «Тухфат ул-афкор»ининг матлаъига кам

¹ Бобир. Мухтасар, 55-бет.

² Фитрат. Аруз ҳақида, 52-бет.

воқибъ бўлубтур»¹. Бу каби ўринларни «Адабиёт қондалари»да ҳам учратамиз. Масалан, тажнис санъати ҳақида тушунтириш бераркан, Салмон Соважий мисолини номукаммал билиб, унинг ёрқин мисолини Навоийдан топганки, бу ҳолат айни «Рисолаи аруз»дан олинганига шубҳа билан ёндошишга ҳожат қолмайди. Бу каби қиёс ва иқтибослар Фитрат мумтоз шеърятнинг энг мураккаб масалаларидан бири аруз вазни назариясига қўл урар экан, ўзигача бўлган бу соҳада яратилган асарларни синчиклаб ўргангани, улардаги барча гўзал ва латиф жиҳатлардан истифода қилгани ҳолда турк (ўзбек) тили учун мос келмаган жиҳатларини тўлдиришда ўзича ҳаракат қилиб, буюк устозлари сезган ва ниҳоят сабабдандир XV—XVI асрларда амалга ошмай қолган нуқталарни тўлдиришга урунганига имон келтириш мумкин.

Ҳазрат Навоий аруз вазнининг турк алфозига муносабати ҳусусида гапириб, арузшуносликда «бу мақолотдин мақсуд бу эрдиким, чун турк алфози билаким наам воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркиндир ва ул фан ривожи учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур» деган андиша билан «турк алфозида» жуда кам асарлар битилгани, ҳатто ёзилмаганини қайд этган бўлса, Бобуршоҳ буни назарда тутиб, ўз «Рисолаи аруз» асарини ёзган ҳамда форс-араб арузининг хусусиятларини таҳлил қилиш билан чекланмай, аруз қондаларини «туркий байт ила иктифо қилиш»га эришган бўлса, Фитрат устозларидан бу йўлдаги илмий ҳаракатларидан сабоқ олиб, турк (ўзбек) тилининг фонетик хусусиятларига мос келадиган аруз тизимини ишлаб чиқди. Бу билан, бир томондан, мумтоз адабиётнинг Бобурдан кейинги тажрибасини аруз қондалари асосида ўрганишга эришган бўлса, иккинчидан, ўз замондошлари учун ҳам бу вазнининг имкониятларидан кенг фойдаланиш мумкин бўлиши учун нисбатан енгил ва қулай «чирманда усули»га кўчирди. Аруз методикасида тамоман, янги бир йўл яратишда Бобурнинг арузшуносликдаги тажрибаси алоҳида мактаб бўлганини мутлақо унутиш мумкин эмас.

Шундай хулосага келар эканмиз, ҳар бир мутахассис йўлиқиши мумкин бўлган табиий саволга дуч келамиз. Фитрат Бобур рисоласини шунчалар синчиклаб ўрган-

¹ Бобур. Мухтасар, 145—146 бет.

тан экан, нега муаллифнинг ўзи бу ҳақда аниқ ва ёрқин қилиб, худди Навоий асаридан келтиргани каби иқтибослар келтириб, унга муносабатини ойдин баён қилмаган. Адабиётшуносликда давр тушунчаси борки, айтиқса, у шўро режими деб аталган муддат давомида ҳар қандай адабий ва илмий асарларга ўз муҳрини босган. 30-йилларнинг иккинчи ярмида «халқ душмани» сифатида бадном қилинаётган бир олим ва адиб томонидан айти шу даврда «сарой феудал шоири», «босқинчи ва зўравон» деб талқин этилган Бобрушоҳнинг асарларига қайта-қайта мурожаат қилиши унинг 1938 йилда амалга оширилган қатлини тезлаштириш билан баробар эди. Эҳтимол, уни қайта-қайта тилга олингани маъқул келмагани учун ўз даврининг муҳаррирлари томонидан бу ўринлар «тахрир» қилинган бўлиши ҳам мумкин.

Фитратнинг Навоий ва Бобурдан кейинги арузшуносликдаги тажрибаси бу соҳанинг келажагига албатта асқотиши мумкин.

ШОҲ МАШРАБ ФИТРАТ ТАЛҚИНИДА

Фитрат ва Машраб мавзуси

Олими нуктадон манам, пири ҳидоя-
хон манам.

Шухрати шеър бобида Машраби
мўътабар ўзим.

«Шоҳ Машраб»дан

Урта Осиёда XVI асрнинг бошларида янги сулола— Шайбонийхон ҳукуматининг ҳукмронлиги бошланиши билан темурийлар даврида гуллаб-яшнаган иқтисодий ва социал ҳамда маданий ҳаёт ҳам бир мунча ўзгаришларга дучор бўлди. Бу ҳодисани изоҳлашда Фитрат Марказий Осиё давлатларидаги мавжуд «савдо сармоясининг йиқилиши» деб кўрсатган бўлса, айрим совет олимлари «феўдализмнинг таназзули» сифатида изоҳлай бошладилар. Шайбонийхон ва унинг тарафдорлари томонидан шоир, олим ва санъаткорларнинг Бухоро ва Самарқандга кўчириши билан чигатоӣ адабиётининг «пойтахти»га айланган Ҳирот адабий муҳити парокандалашиб кетди. Шайбонийлар темурийлар саройининг «безакли, сафоли ҳаётларига тақлид қилишга қанчалик урунмасинлар, «аскарий қисм орасида бахшиларнинг қаҳрамон дostonларини қўбуз ва дўнбиралар нағмалари остида давом эттириш»га тиришмасинлар темурийлар давридаги юксак санъаткорона руҳ секин-аста сусая бошлаган. Бунинг сабаби Фитратнинг талқинича, «Урта Осиёда савдо сармоясини тушган, иқтисодий ҳаёт емирила бошлаган эди. Адабиётнинг, умуман, санъатнинг да шул издан юриб кун сайин туша бориши табий эди»¹. Фитратнинг «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётигага бир қараш» мақоласида мана шу адабий давр хусусиятларини кўрсатаркан, «ўлканинг тинчсизлиги, тартибсизлиги, иқтисодий тушкунлиги кучайди, сарой қашшоқланди. Мамлакатда адабиётнинг, умуман, нафис санъатнинг тараққийсига, ўсувига майдон қолмади» деган хулосага келади. Натижада «бир кўб шоирлар, санъаткорлар, олимлар Ҳиндистонда Бобир Мирзо то-

¹ «Аланга», 1929, 8—9 сон, 7-бет.

монидан қурулган мўғул ҳукуматининг пойтахтига ҳижрат қила бошладилар. Урта Осиёда қолган шоирлар эса, саройдан ҳимоя кўра олмагач, омма орасидан ўқувчилар таъмин этувга киришдилар. Шунинг учун саройнинг муҳташам, такаллуфли, безакли услубини ташлаб, омма услубига яқинлашувга тиришдилар». Сўфи Оллоёр, Машраб, Ҳувайдо каби услубан бир-бирига яқин шоирлар мана шу даврнинг, мана шундай халқ ичида камол топган шеърятнинг вакиллари эдилар. Шундай қилиб, Фитрат 20-йилларнинг охирларида Машраб мавзусига қўл ураркан, бу адабий даврнинг барча сиёсий ҳам маданий хусусиятларини пухта ўргангандан кейингина бу масъулиятни вазифага ўзини бағишлади.

Фитратнинг «Машраб» мақола-тадқиқотини қайта нашрга тайёрлаган олим Б. Дўстқораев унинг Машраб мавзусига муносабатини шундай изоҳлаган: «ноёб илмий истеъдод эгаси бўлган Фитрат ўзбек, умуман, Шарқ классик адабиётига оид ёзилган асарлардан етарли даражада қониқиш ҳосил қилмаса, уларда кўтарилган мавзуга қўл уриб, бошқалар ҳал этиб беролмаган илмий муаммоларни ечишга интилган»¹. Бизнингча, олимнинг бу қайди Фитрат илмий меросига муносабатда умуман, тўғри белгиланган ҳодиса бўлиб, ҳақиқатан олим «Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари ҳамда Турди, Муҳаммад Солиҳ каби шоирлар ҳақида яратилган мақолаларидан «қониқиш ҳисси туймагани учун», ўзи бу мавзуга қўл уриб бошқа олимлар ҳал қилиб беролмаган масалаларни ўзи ҳал этгани маълум. Бироқ муаллифнинг «Машраб» мақоласига муносабатда бир оз бошқачароқ ҳолни кўрамиз. Б. Дўстқораевнинг аниқлашича, Фитратнинг «Машраб» мақоласи П. Вяткиннинг 1923 йилги мақоласига жавоб тарзида ёзилган. Аслида эса, П. Вяткиннинг мақоласи 1923 йилда чоп этилгани билан «Деванаи Машраб» китобининг 1911 йилда Н. С. Ликошин томонидан таржима этилиши муносабати билан ёзилган. Шундай экан, Фитратнинг бу мақолага 1930 йилда «жавоб мақола» билан чиқиши Фитрат домланинг илмий ҳозиржавоблигига унчалик тўғри келмайди. Бизнингча, бу ҳодисани 1929 йилги шарқшунос олимларнинг қатағони муносабати билан майдонга чиққан айрим сабаблари бор. Маълумки, Фитрат 1928 йили «Ўзбек адабиёти намуналари»нинг 1 жилдини эълон

¹ «Ёш ленинчи», 1991, 29 июн.

қилгандан сўнг, Ж. Бойбўлатов раҳбарлигидаги «танқидчилар тўдаси» ўзбек адабиётшунослиги тарихида илк бор яратилган биринчи илмий тарихни йўққа чиқаришга тиришганлар. Гарчи улар мақсадига эриша олмаган бўлса ҳам «Ўзбек адабиёти намуналари»нинг II жилдининг нашри тўхтаб қолди. Мана шу китобнинг юзага чиқмаслиги аниқлашиб қолгандан сўнг Фитрат турли муносабатлар топиб, бу китобга кирган материалларни айри-айрича эълон қилишга киришган. Юқорида ўрганганимиз «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» мақоласи афтидан, ана ўша «намуналар»нинг сўзбошиси бўлган. Кейинроқ «намуна»лардан ўрин олиши жоиз бўлган шоирлар ҳақида катта-кичик мақолалар эълон этилиб, уларни халқ оммасига етказишга олим шошилган. Мана шундай муносабат билан унинг «Ўзбек шоири Турди»¹, «Муҳаммад Солиҳ»² каби мақолалари майдонга чиқди. Демак, Фитратнинг бундай мустақил илмий мақолалар билан чиқишидан мақсад, мажмуа тўхтаб қолгани билан ўзбек адабиётининг бу даврда яшаган айрим улўф сиймоларининг ижоди изсиз йўқолмаслиги керак. Шундай илмий мақсад ва ҳаракат йўлида Муҳаммад Солиҳ ва Турди ҳақидаги мақолалардан сўнг навбат «XVII асрнинг машҳур халқ шоири Машрабга келди».

Фитрат мақоласида³ Машраб мавзуси билан боғлиқ ҳолда уч муҳим масала илгари сурилган бўлиб, бу мақоланинг таркибида ҳам акс этган: I. Машрабнинг ҳаёти. II. Машраб ва қаландарийлик тариқати. III. Машрабнинг асарлари. Биринчи ва иккинчи бўлимларга сарлавҳа қўйилмагани билан, айти мана шу номланиш йўналишида иш тутганини аниқлаш мумкин.

XVII—XVIII асрларда «омма орасида зиёлилар томонидан энг кўп ўқилган сиймо Машраб» экан, унинг ҳаёти ҳақида табиий равишда турли хил ривоят ва афсоналар тарқалиши ҳаёт ҳақиқатига унчалик зид келмайди. Чунки ҳозирга қадар Машрабнинг тўла таржимайи ҳоли акс этган ўз замондошларининг ҳасбу ҳоли (Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» типидagi асари каби) мавжуд бўлмагани учун Фитратга қадар ҳеч ким

¹ «Маориф ва ўқитғучи», 1928, 1-сон, 44—48 бет.

² «Аланга», 1929, 10-сон.

³ «Илмий фикр», 1930, 1-сон, 40—57 бет. Қайта нашри: «Еш ленинчи», 1991, 29 июн, 2—3 июл.

унинг биографиясини нисбатан аниқлик билан тиклашга эришмаган, ҳатто урунмаган ҳам. Машрабнинг ҳаёти ҳақида маълумот берувчи асосий манба манқабани китоблари сирасида ёзилган «Шоҳ Машраб», «Қиссайи Машраб», «Девони Машраб» ёки «Девонаи Машраб» номи билан юритилган халқ китобидир. Унда тарихий ҳаёт воқеаларидан кўра кўпроқ Машрабнинг соҳибни каромат эгаси бўлгани ва ўз муҳолифларининг ашаддий фош этувчиси ва танқидчиси эканини кўрсатишга интилиш кучли. Бу ҳақда «Қиссайи Машраб»ни нашрга тайёрловчилар шундай ёзадилар: «Мазкур қисса муаллифи — тузувчиси Пирмаъ Сеторий шоирнинг афсонавий саргузаштларига бағишланган ҳикояларни жамлаб, ҳар бир мустақил сюжетли ривоятга Машраб шеърларини илова қилиши натижасида бу асар халқ қиссалари ҳолатига кириб қолган»¹. Фитрат мақола орқали мана шундай халқ қиссаларига сочилган афсонавий талқиндаги қаҳрамоннинг тарихий ҳаётини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Чунки юқорида эслатилганидек, Машраб ҳаётини акс эттирувчи бирорта илмий асар, ҳатто мақола ўзбек адабиётида ҳали яратилмаган эди. Бу ҳақда мақола ёзган рус мусташири П. Вяткин бўлса, «Машрабнинг тарихий бир шахс эканига шубҳа билан қараб, унинг афсонавий эканига ҳукм қилмоқчи бўладир ва XVII—XVIII асрларга оид Фарғона тарафларида Машрабнинг таржимайи ҳоли нари турсин, уни эслаган бир ишоратга ҳам дуч келмаганидан шикоят қилади»². Фитрат проф. П. Вяткиннинг мана шу нотўғри маълумотлар асосида Машраб мавзусига «дарвозани беркитгани»га қарамай, мана шу Машраб яшаган даврлар тарихига оид манба ва маъхазларни синчиклаб ўрганиши натижасида, бу даврга ва Машраб ҳақида қисман бўлса-да маълумот беришга қаратилган бир эмас, беш тарихий-илмий манбаларни келтиради: «Биз П. Вяткиннинг «йўқ!» дейишига қарамай, XVII—XVIII асрларга оид маъхазларнинг биринчиси самарқандли Муҳаммад Бадеъ Малехонинг 1688—1691 нчи йилларда ёзилган «Музокир ул-асҳоб» исмли тазкираси, иккинчиси 1763 нчи йилда Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмийнинг «Маж-

¹ Жўраев М., Рафъиддин С. «Қиссаи Машраб» хусусида. Китобда: Халқ китоблари: Қиссаи Машраб. Тошкент, «Ёзувчи», 1992, 3-бет.

² «Илмий фикр», 1930, 1-сон, 40-бет.

муан Фаҳмий», учинчиси 1842 нчи йилда қўқонли Саид Ҳакимхонтўра томонидан ёзилган «Мунтаҳоб ут-таво-рих», тўртинчиси Қўқон хони Худоёрнинг мушиси Мир-за Олим томонидан ёзилган «Ансоб ус-салотин» китоби, бешинчиси эса, шоир Мажзуб Намангонийнинг «Тазки-рат ул-авлиё»сидир»¹.

Бу манбаларнинг бешаласи ҳам Машраб ҳаёти ҳа-қида тугал маълумот бермаса ҳам, уларни ўзаро муқоя-са қилиб, сўнгра манқабдаги саргузаштлар билан қай-та солиштириб чиқиш натижасида Фитрат Машраб тар-жимайи ҳолига тааллуқли илмий ҳақиқатни юзага чи-қарган. Бу ҳақда Б. Дўстқораев ҳам ўринли кузатиш-лар қилади: «Истеъдодли олим сифатида Фитрат та-лайғина маъхаз, баёз ва бошқа манбаларга таяниб Бо-бораҳим Машрабнинг таржимайи ҳолини биринчи мар-та илмий асосда тиклаб берган. Ундан кейин Машраб ҳақида ёзганлар тарчи Фитрат номини тилга олмаса-ларда, у тиклаган шоир таржимайи ҳолини у ёки бу шаклда такрорлайдилар»².

Бобораҳим Машраб Намангонийми?

Машраби девонадурман ҳеч киши
билмас мени
Гоҳ комил, гоҳ фозил, гоҳи чин
мўмин манам

«Шоҳ Машраб»дан.

Фитратнинг илмий услубига кўра, аввал илмдаги ай-рим чалкаш ва нотўғри маълумотларни келтириб, сўнгра уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида инкор қилиш йў-лидан боради. Шунга кўра, айрим манқабалардаги ҳам-да рус мусташириқлари уларни қувватлаган хато талқин-ларни тўплаб, шундай умумлаштиради: «Машраб На-манганда туғилган, биринчи тарбияни Наманганда ол-ган, сайёҳ, наша чекувчи, кўкнорихоналарда турувчи, жиннимижоз бир қаландар шоир бўлган. Энди бу нати-жани қўлимиздаги тарихий маъхазларнинг маълумотига қараб, Машраб таржимайи ҳолини собит бир шаклга

¹ Кўрсатилган асар.

² «Ёш ленинчи», 1991, 29 июн.

киргизишга тиришайлик»¹. Фитрат дастлаб, Машрабнинг «наманганли» деб хабар берган маъхазларни таҳлил қилишга киришган. Масалан, «Мунтаҳоб ут-таворих»да Машрабнинг туғилган жойи кўрсатилмаган бўлса ҳам, шоирнинг Намангандан чиқиб ҳажга борганини ёзади. «Ансоб ус-салотин»да ҳам унинг «Намангоний» эканига ишора бор. Садриддин айний ҳам «Мажмуаи Фаҳмий»дан фойдалангани ҳолда шоирни «Машраби Намангоний» қилиб кўрсатган. Бироқ бизгача маълум бўлган барча «Шоҳ Машраб»ларни кузатганимизда ҳамда «Машрабнинг муассири» (мухлиси) бўлган ва у билан Самарқандда кўришиб, айни мана шу кўришиш-суҳбат материалларига таяниб, тазкирасининг Машраб қисмини тўлдирган Муҳаммад Бадеъ Малехо «Музокир ул-асҳоб» асарида «Машраб асли андижонли бўлиб, бесоқоллик замонида (болалик даврида — Ҳ. Б.) Наманганга борганини, Наманган муллалари уни ўз тарбияларига олганларини, соқоли чиққандан кейин Самарқандга келганини хабар берадир»². Бу ҳолатга алоҳида эътибор қаратган Фитрат ёзади: «Машрабнинг муассири бўлиб, у билан кўришкан Муҳаммад Бадеънинг бу хабарини назарга олмай ўтиш ҳар ҳолда ярамайдир. Зотан, Машрабнинг Наманганда туғилганини даъво қилган манқабачи ҳам уни Қашғардан қайтаргач, Андижонда онаси билан кўриштирадир. Бундан бошқа манқабачи Машрабга нисбат берилган форси(й)ча бир рубоий бор:

Аввал қадам пири муғорро ишқ аст,
 Дуввум сару по бараҳнагонро ишқ аст.
 Риядони Бухоро, бангиёни Кашмир,
 Шоҳ Машрабдир: Андигонро ишқ аст.

Булар ҳам Малехо Самарқандийнинг хабарини қувватлайдир. Машрабнинг манқабачида кўрсатилган саёҳат доирасининг ҳам бир қисми Малехо томонидан тасдиқ этиладир. Малехонинг кўрсатишига кўра, Машрабнинг ёшликда Андижондан Наманганга ўқиш учун келгани, афсонадаги ўн беш яшарлигида Мулла Бозор Охунд тарбиясига киргани таъкид этиладир». Демак, Фитрат

¹ Кўрсатилган асар.

² Фитрат Малехо тазкирасидан олинган сўзларни айнан келтирган: «Машраб Раҳимбоб қаландар аст. Асл аз вилояти Андижон буда, дар айёми бараҳнаруйи бекасби фазилат ба вилояти Наманган омад».

бу ўринда биргина Малехо Самарқандий маълумотини тўғри деб, дарров уни қабул қилишга шошилаётгани йўқ. Аввал бу маълумотни бошқа хабарлар билан солиштириб, обдан текшириш натижасида ҳақиқатан «Қиссайи Машраб» ёки «Шоҳ Машраб» номи билан машҳур бўлган халқ китоблари — манқабаларнинг ҳаммасида онаси билан учрашгани факти орқали бу фикрни бир мунча асосли бўлганини таъкид этмоқда. Машрабнинг форсча рубойида келтирилган шоирнинг ўз шохиди эса, бу фактларни бир мунча тасдиқлаши мумкин. Бундан ташқари Фитрат Мажзубнинг «Тазкират ул-авлиё» сидаги Машраб сафарларига оид маълумотларни Малехонинг хабарлари билан солиштириб, Машраб Бухоро, Ҳиндистон, Қарши ва бошқа юртларда бўлганини ҳам аниқлайди. Машраб Бухорога борган пайтида Мажзуб тазкирасида айтилганидек, Абдуллохон билан эмас, балки Убайдуллохон билан кўришиши ҳақиқатга бир мунча яқин келишини аниқлаган. Чунки «Машраб Бухорога борган вақтларида онда Абдуллохон отли бир хон йўқ эди». Машрабнинг туғилган йили масаласида шу кунга қадар баҳсларнинг мавжудлигига сабаб ҳеч қайси манбада унинг туғилган йили аниқ кўрсатилмаган. Шунга қарамай, Фитрат барча манба ва маъхаздаги саргузаштларни ўзаро солиштираркан, уларнинг санасини чиқаришга ҳаракат қилган. Шундай қилиб, Фитрат ўз қўли остидаги мавжуд манбаларни қуйидагича умумлаштирган: «Манқабани китобидаги» Андижондан Наманганга ёшлиқда бориш» хабарини (юқоридаги маълумотлар билан) бирлаштирганимизда, фикримизча: Машраб ўн беш яшарликда Наманганга борган бўлиши мумкин. «Музокир ул-асҳоб»нинг юқорида кўрсатганимиз ривоятига кўра, Машраб Самарқандга борганда унинг соқоли чиққан, яъни 22—25 ёшларда бўлган. Ондан қайтиб Қашқар ва Бадахшон ўлкаларида юрган. Бу сафарнинг ҳам 8—10 йилдан ошмаганини манқабани таяниб даво қила оламиз. Машрабнинг Қашқар ва Бадахшон сафаридан қайтиб қаландар қиёфасида Самарқандга киришини 1689—1691 нчи йилларда бўлган деб гумон қилганимизни юқорида сўзлаган эдик. Мана бу тахминларнинг ҳаммасини қабул қилганимизда, биз Машрабнинг 1691 нчи йилларда 33 ёшларда эканини, 1711 да ўлдирилганда 54 ёшларда бўлганини тахмин-эҳтимол шаклида қабул қиламиз. Шу тақдирда унинг 1657 ларда туғилганини қабул қилишга тўғри ке-

ладир. Бу учун сўзларни қисқа қилганда, Машрабнинг таржимайи ҳоли ҳақида шундай дейиш мумкин: Бобо Раҳим Мулла Вали ўгли Андижонда қашшоқ бир оилада 1657 йилда туғилган, ўн беш яшарликда Наманганга ўтиб, Охунд Мулла Бозорнинг тарбиясига кирган. 20—25 ёшларда эканида Самарқандга келиб, ондан Наманганга қайтган. Намангандан Охунд Мулла Бозорнинг далолати билан Қашқарга борган. Офоқ Хўжага мурид бўлган. Умуман, Хитой Туркистонда 8—10 йил ўлкаларни айланиб, 1691 ларда Самарқандга жўнаган, ондин Бухорога қайтиб, ондин Ҳиндистон сафарига чиққан. Ҳиндистондан яна Урта Осиёга қайтган ва Қарши шаҳарида тўрт йил турган. Қаршидан яна сафарга чиққан, бу сафарнинг 3—4 нчи йилларида Балхда Маҳмуд бий Қатагон томонидан 1711 нчи йилда ўлдирилган».¹ Фитрат асаридан келтирилган бу батафсил иқтибос жуда кўп Машраб таржимайи ҳоли билан боғлиқ масалаларни ойдинлаштиради. Фитрат қайдларини манқабанинг кейинги пайтда эълон қилинган нашрлари билан солиштирганда ёки Фитрат келтирган беш манба билан чекланмай, Исҳоқ Зиёвуддин Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон», Абдушукур Зиёнинг «Мусаввадан Абдушукур Зиё», Ҳидоятulloҳ Офоқ хўжанинг шоғирдлари томонидан тартиб берилган «Ҳидоятнома» ва «Маноқибнн Хўжам Пошшо» асарларини ўрганганимизда ҳам Фитрат қарашлари илмий жиҳатдан асосли бўлганини кузатамиз.

Айни мақсадда Зиёвуддин Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асарида муаллиф Машраб билан Мулла Бозор Охунд қўлида ўқиганини қайд этиш билан бирга шоир таваллудига ва ҳаётига онд саналарни айрича эътибор билан кўрсатган: «Андоғ маълум бўлмишким, Машраби валийуллоҳ қатли муддатинда таваллудларидан эллик сакиз сана кечуб эрди» дейиш билан унинг 11—12 ёшларида Андижондан Наманганга ўқишга келганини қайд этган. Бу маълумотларни ишончли санагани учун ҳам машрабшунос М. Зокиров ўзининг тадқиқотида айни мана шу манбага таяниб иш кўрган². Бу ерда Фитрат келтирган саналар билан муқоясада 3—4 йил фарқ қилинса ҳам, бу фарқни бизнингча, машраб-

¹ Фитратнинг кўрсатилган асари.

² Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. Тошкент, 1984, 18—19 бет.

шунос Ж. Юсупов каби йилма йил қайта тафтиш қилишнинг ҳожати йўқ. Сабаби М. Зокиров ҳам, Ж. Юсупов ва бошқа машрабшунослар ҳам шоир ҳаёти саналарини ҳисоблаганда фақат мелодий йиллар билан иш кўрадиларки, ҳолбуки, деярли ҳамма маъхаз ва тазкираларда, манқаб ва тарихларда келтирилган саналар барча ҷлом мамлакатларидаги каби ҳижрий-қамарий ҳисобида берилган. Шундай экан, 354 кунлик йил ҳисобини 365 кунлик мелодий сана бўйича қайта ҳисоблашлар албатта, 2—3 йил фарқини келтириб чиқаради. Энди асосий масаладан чалғимаган ҳолда Машрабни «Намангоний» қилиб кўрсатган манбаларни ўрганишда давом этайлик. Улардан дастлаб биз тилга олган «Мунтаҳоб ут-аворих» асарининг муаллифи Саид Ҳакимхонтўра шоирнинг қаерда туғилганини аниқ ёзмаган. Фақатгина унинг «Намангандан чиқиб, ҳажга борганини» қайд этган, холос. Бу маълумот, Фитрат юқорида келтирган илмий ҳақиқатга монеълик қила олмайди, аксинча, уни тўлдириши мумкин. Чунки Машраб барча манбаларга кўра 12—15 яшарлигида эмас, балки анча кейин ҳаж сафарига борган. Шундай экан, асли Андижонда туғилиб, тахминан ўн беш яшарлиқда Наманганга келиб қолган Машрабнинг ҳажга шу ердан бориши ёки бир неча саёҳатлардан сўнг яна Наманганга қайтиб, у ердан ҳажга бориши Фитрат келтирган фактларни рад қилолмайди.

«Қиссаи Машраб»да Фитрат келтирган фактлардан ташқари шоирга йўлда эргашган бир ҳаромзоданинг фикр-андишаси келтирилган: «Андижон йўли узоғдир, мундоғ совуғда ўлуб қолур, Қуръонини олурман». Машраб унинг бу ниятини сезгач, унга бир соҳиб каромат билан ўз Қуръонини ҳадя этгани айтилган¹. Сўнгра Фитрат келтирганидек, «Машраб Андижон йўлига равон бўлдилар. Бир лаҳзада ўзларини Андижонда кўрдилар. Сари по бараҳна кўчаларда бу талқинни ўқуб югур эрдилар» воқеаси билан шоир волидаси ва синглиси билан ўз уйда кўришгани воқеаси келтирилган¹. Шу билан бирга «Шоҳ Машраб» манқабасида ёзилишича, «Шоҳ Машраб Лангар мазоридан чиқиб... Андижон тарафига равона бўлдилар. Балиғчида қизларга ҳазилмутойиба қилдилар... Шоҳ Машраб Андижонга бу талқинни айтиб кирдилар... деб, Андижонда бузрукворла-

¹ Қиссаи Машраб, 84-, 88--90 бет.

ни зиёрат қилиб, Ўш тарафига равона бўлдилар»¹. Бу каби маълумотлар унинг ота, она, синглиси билан ўз уйида кўришаркан, Машрабнинг аслида Андижонда туғилиб, сўнгра болаликда Наманганга кетиб қолгани ҳақидаги маълумотни тасдиқлайди. Шундай экан, Фитратнинг «Машраб» мақоласидан сўнг гарчи унинг номини тилга олмаган бўлсалар ҳам шоир таржимайи ҳолини Фитрат кўрсатганча қабул қилишга интилиш бўлган. Хусусан, машрабшунос М. Зокиров, унга қадар И. Султон, В. Зоҳидов каби олимлар Машрабнинг Андижонда туғилганини ўзларининг мақолаларида қайд этганлар. Шундай экан, Андижонда туғилган Машрабнинг «Намангоний» бўлиб қолишининг сабаби нимада? Дастлабки, ибтидоий сабаб, албатта, унинг Наманганда ўқигани, умрининг энг мазмунли даврини, яъни элга таниладиган талабалик қисмини Наманганда ўтказгани учун ҳам уни зоҳиран таниганлар шоирни наманганли деб билганлар. Иккинчи, асосий сабаб, эса Фитратнинг «халқ душмани» сифатида барча қарашлари рад этилаётган бир пайтда унга тескари қарашдаги бўлган рус олимларининг асарларини зўр бериб ташвиқ қилиш тенденцияси кучайган. Қолбуки, юқорида Фитрат аниқ кўрсатганидек, П. Вяткин қарашларида ўта хато ва уни «кўкнори, жиннимижоз, афсонавий бир шахс» деб талқин қилиш билан бирга таржимон Н. С. Ликошиннинг ҳар бир ҳаракатини П. Вяткин тасдиқлаб кўрсатишга урунган. Хусусан, Н. С. Ликошин «Девонаи Машраб»нинг таржимасига киришишдан аввал турли маслаҳатлар билан В. П. Наливкинга, Қашғарнинг бош консули Н. О. Петровскийга ва уларнинг таклифи билан наманганли машрабхонларга мурожаат этган. Сўнгги наманганли «маддоҳ»ларнинг берган маълумотига кўра, «Наманган шаҳрида катта бозорнинг ёнида Маддоҳон ва қаландархона маҳаллари мавжуд бўлиб, Бозор Охундининг мазоридан 550 қадам нарида Машраб туғилган уйнинг қолдиқлари бўлган». Бу маълумот¹ ким томонидан айтилганини Н. Ликошин аниқ эслай олмайди. Шунга қарамай ўз таржимасининг сўзбошисида мана шу маълумотни илмий ҳақиқат сифатида келтирган. Сўнгра

¹ Шоҳ Машраб. «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 44-бет.

² *Дивана-и-Машраб*. Жизне-описание популярнейшего представителя мистицизма в Туркестанском крае. Репринтное издание. Ташкент, Издательство им. Гафура Гуляма, 1992, с. 6.

Бу китоб таъсирида ёзган мақоласида¹ П. Вяткин Н. С. Ликозиннинг бу тахминий маълумотини қайтариш билан Машраб ҳаёти билан боғлиқ қатор чалкашликларни адабиёт илмига олиб кирган. 30-йилларнинг охирларидан бошлаб, Фитратнинг қарашлари тилга олинмай, унинг назарий хулосаларидан фойдаланиш расм бўлган пайтда барча олимлар Фитрат тиклаб берган шоирнинг таржимаи ҳолидан фойдаланган бўлсалар ҳам Москвада П. Вяткиннинг асарлари (нотуғри талқиндаги) қайта нашр этилиши билан ҳамма масалаларда пойтахт Москвадан андоза олиб ўрганган ўзбек олимлари бирваракайига Машрабнинг Наманганда туғилганини қайд эта бошладилар. Масала биргина шоирнинг туғилган жойи масаласи билан чекланмай, айрим олимларнинг раҳнамолигида рус мусташриқларининг чалкаш маълумотлари асосида «иккинчи Машраб» ўйлаб чиқиш тенденциясига ҳам берилдиларки, буларнинг ҳаммаси биргина Истиқлол шарофати билан юзага чиқа бошлаган Фитрат ва унга қадар яратилган манбаларни ўқиш-ўрганиш имконияти яратилганидан сўнг ўз аҳамиятини йўқота бошлаган.

Икки Машраб ихтирочилари

Норасоларга сухан қилма хатодур
 Машрабо,
 Билмас ҳар ким чаҳорёри басафонинг дардини.
 «Шоҳ Машраб»дан.

Фитрат мақоласининг «Машрабнинг асарлари»га бағишланган учинчи бўлимида Машрабга нисбат берилган асарларнинг ҳаммаси Бобораҳим Машрабнинг асарларими? Манқабани муаллифи ёки Машрабнинг мухлислари унинг номига асарлар ёзиб тарқатмадиларми? каби масалаларга ойдинлик киритиш мақсадида, яна П. Вяткиннинг мақоласига мурожаат қилади: «Проф. Вяткин «Мабдан нур» китобининг маълум манқабдаги Машрабники эканига шубҳа қиладир. «Мабдан нур» билан бир ўртоқ нарса йўқдир. «Мабдан нур»нинг бош-

¹ Вяткин П. В. Ферганский мистик девана-и-Машраб. «Ал-Искандария. Сборник Туркестанского Восточного института в честь п. А. Д. Шмидта. Ташкент, 1923.

қа бир Машрабники бўлмоқ эҳтимолини тақдим қиладир. XVII нчи асрнинг охирлари билан XVIII асрнинг бошлари орасида ёзилган «Мабдаи нур» бу асрларда Машраб исмли тарихий бир одам борлигига шубҳа қолдирмайди. П. Вяткин мана шу тарихий Машраб билан манқаба қаҳрамони бўлган Раҳимбобо — Машрабнинг бир киши эканини оча олса эди, бу даврда яна афсонавий бир Машраб ўйлаб чиқаришга лузум қолмас эди, албатта»¹. Маълум бўлишича, П. Вяткин «Мабдаи нур»ни Машраб ёзганига шубҳа билан қарагани етмагандай унинг бошқа Машраб томонидан ёзилгани ҳақидаги мулоҳазани кучайтиради. Бу билан манқабадаги қаҳрамоннинг тарихий шахс эканига шубҳа билан қараган мустаҳрик «икки Машраб» ҳақидаги ғояси билан ўзбек машрабшунослигида кўп масалаларни чалғитган. Олим Машрабни «динсиз, мавжуд феўдалларнинг қақшатқич танқидчиси» деб талқин қилгани учун ҳам бу сифатга тескари бўлиб чиққан Машраб асарларида зоҳир бўлган кўринишларни инкор этиш натижасида иккинчи бир «Машраби Соний» ўйлаб чиқарилган. Натижада «Машраблардан бири» социал мазмундор, халқчил моҳият ва антиклерикал йўналиш билан ажралиб турган ва фирибгар дин арбобларининг риёкор, разил башараларини очиб ташлаган, жаннат, дўзах, у дунё, Макка кабиларга паст назар билан қараб, уларни «бир шиша майга», алмаштиришга ёки «бир пулга сотишга тайёр» қилиб кўрсатилган бўлса², иккинчи «Машраби соний» тасаввуфий руҳда асарлар битган, «илоҳ — маҳбубга етишиш иштиёқи, ишқ ғалаёни шоир вужудини «адам қилиб», (фоний этиб), маърифат дарёсига ғарқ бўлган»³, «Мабдаи нур» ва «Кимё» сингари сўфий асарлар муаллифидир. Ҳар бир шоир, ҳар бир олим ўз тадқиқот ва мақолаларида бу орадаги йўқ фарқни имкон қадар чуқурлаштиришга ҳаракат қилганки, натижада ҳақиқатан ҳам ўзбек адабиётида икки хил Машраб борлигига олимларгина эмас, машрабшунослик ҳам ишонган. П. Вяткин бошлаб берган бундай хулосани оммалаштиришда академик шоиримиз Ғафур Ғуломнинг муайян хизмати

¹ Фитратнинг кўрсатилган асари.

² Абдуғафуров А. Бобораҳим Машраб. Китобда: Машраб шеърятидан. Тошкент, 1979, 3—6 бет.

³ Комилов Н., Саломов Ф. Шоирни анализ. Китобда: Машраб. Меҳрибоним, қайдасан! Тошкент, 1990, 5—10 бет.

бор. Шоир «Икки Машраб» деган мақоласида аввалига Машрабни динсиз, юқоридаги каби социал адолатсизликнинг душмани қилиб кўрсатиб олгач, сўнгра «Машраб даҳрий бўлса, «Мабдаи нур» деган ўта тасаввуф китобини ким ёзган?» деган масалани кўтариб, уни осонгина Машраби соний тахаллуси билан асарлар битган Мулла Рўзи Охундга тўнкаб қўя қолган: «Ҳалигача Бобораҳим Машрабга иснод бўлиб келган «Мабдаи нур» номли сўфиёна ахлоқий тизма асар шу Мулла Рўзи Охуннинг асари экани аниқ ва равшан бўлди»¹. Бундан сўнг В. Абдуллаев, А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, М. Зокиров каби бир қанча олимлар томонидан айни маъна шу хулосага янги мисоллар топилган ва натижада «икки Машраб» орасидаги фарқ бир-биридан кескин узоқлашиб кетган. Фитрат 1930 йилдаёқ бу хавфни сезган бўлса керакки, «икки машрабчилик» ғояси кенг ёйилишига йўл қўймаслик учун дастлаб, манқаба қаҳрамони билан бизга яхши таниш бўлган шоирни бир шахс эканини исбот қилган, сўнгра эса, «Мабдаи нур»нинг муаллифи масаласига аниқлик киритиб, унинг Бобораҳим Машраб эканини исботлаб берган. Бу билан ҳам қониқлиқ ҳисси туймаган олим Машрабга нисбатан динсиз, даҳрий, материалист каби баҳо беришлар ўринсиз бир ҳаракат эканига ўз ўқувчиларини ишонтирган эди: «Машраб мутасаввифдир ва мутасаввиф бўлгани учун материалист ва динсиз бўла олмайди. Унинг шеърларининг ҳар қатида муни кўриб бориш мумкин. Манқабдаги баъзи ҳикоя ва шеърларга олданиб унга бошқа қиммат бериш ярамайди». Бу узил-кесил хулосадан 30-йиллардаёқ адабиёт илмига маълум бўлган эдики, «Қиссаи Машраб» ёки «Шоҳ Машраб» номи билан машҳур бўлган маноқиб китобининг қаҳрамони бизга яхши таниш бўлган шоир Бобораҳим Машрабнинг айни ўзгинаси Машрабни даҳрий, динсиз қилиб кўрсатиш унинг ижодидаги асосий йўналишни инкор этишга олиб келади. Бунинг натижасида эса, Машраб асарларидан табиатан йироқ хулосалар келтириб чиқариш мумкин бўладики, бу машрабшунослик олдида нотўғри талаблар қўйишга олиб боради. Бу каби Фитрат мақоласидан келиб чиқадиган хулосалар айниқса, «Мабдаи нур» асарига муносабатда илмий изчиллик касб этган. Бу хусус-

¹ *Гафур Ғулوم*. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, «Фан», 1973, 54—56 бет.

да олим ёзадики: «Биз зотан «Мабдан нур»га қарамасдан манқабача қаҳрамони бўлган Раҳимбобо — Машрабнинг тарихий шахс бўлганини исбот қила олдик. Энди «Мабдан нур»нинг ҳам шу Раҳимбобо — Машраб томонидан ёзилганини исбот қиламиз:

а) «Мабдан нур»нинг тили манқабачадаги шеърларнинг тили билан бирдир. Буни юқорида кўрсатганимиз намуналар жуда яхши кўрсатадир;

б) Маориф Комиссарлиги ихтиёрида бўлган муфассал «Девонаи Машраб» китобида тўрт-беш парча маснавий борки, услуби ҳар жиҳатдан «Мабдан нур» услубининг айнидир».

Фитрат Машрабга Жалолиддин Румий асарларининг таъсирини дастлаб ғазал ва муҳаммаслари орқали кўрсатиб, сўнгра «Мабдан нур»нинг ёзилиши бевосита Румийнинг «Маснавийи маънавийя» асари билан боғлиқ эканини, бунинг устига «Мабдан нур»нинг муаллифи Офоқ Хўжанинг муриди бўлганини исботлагандан сўнг, бир неча манбаларда «Мабдан нур»да ҳамда Мажзуб Намангонийнинг «Тазкират ул-авлиё»сида келтирилган намуналар бир кишининг қаламига мансуб бўлганини ҳам аниқлагандан сўнг бошқа бир «Машрабни соний» масаласига ўтиш ноилмий ҳаракат деган хулосага келган. Эҳтимол, 50—70 йилларда Фитратдай халқ душмани бўлган олимнинг илмий тадқиқотларини бевурд кўрсатиш мақсадида мана шундай ноилмий урунишлар бўлгандир. Бироқ 90-йиллардан сўнг ҳамма масалага ҳушёр назар билан қараб, Фитратнинг қатор асарлари қайта тикланиб бўлгандан сўнг бир неча олимлар яна «Мабдан нур»нинг муаллифи масаласига қайтдилар. Профессор И. Абдуллаевнинг «Машраб ва «Мабдан нур» мақоласида¹ Бобораҳим Машрабнинг ҳақиқатан ҳам «Мабдан нур» асарининг муаллифи эканини Фитрат қайд этган йўналишлар асосида қайта «исбот қилди». Бунга қадар таниқли машрабшунос М. Зокировнинг «Машраб олдидаги гуноҳларим» иқрорномаси чоп этилиб², унда бир вақтлар онгли равишда билиб туриб, «икки Машраб яратиш»да нотўғри иштирок этгани, «Мабдан нур» аслида Бобораҳим Машрабнинг асари эканини аниқлади. Машраб шеърларининг нисбатан тугалроқ мажмуасини тузган Ж. Юсуповнинг «Сўнг

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 12 апрел.

² «Еш ленинчи», 1990, 24 январ.

сўз»ида¹ асарнинг матн хусусиятларига таянгани ҳолда «Мабдаи нур»нинг Машраб асари экани илмий жамоатчиликка маълум қилинди. Бу каби иқрорий мақолалар бир томондан, Фитратнинг 1930 йилда баён қилган илмий фаразларининг тўғри эканини тасдиқлайди. Бироқ, иккинчи томондан, юқорида тилга олинган муаллифларнинг бирортаси ҳам «Мабдаи нур»нинг муаллифи масаласи бир вақтлар Фитрат томонидан аниқланган эди деган ҳақиқатни қайд этмадилар. Ҳолбуки, бу тадқиқотчиларнинг деярли ҳаммаси машрабшуносликда Фитрат бошлаб берган йўлдан юриб, Фитратнинг тайёр хулосаларини истифода қилиб, ниҳоят айни илмий ҳақиқатни баён қилишга етиб келган эдилар. Бунинг ўрнига улар гўё Фитратнинг 1991 йилда қайта нашр этилган мақоласидан беҳабар равишда мана шу «илмий манзил»га етиб келганларини баён қилиш билан бирга, Машраб ижодини йиллар давомида синчиклаб кузатишнинг натижаси ўлароқ бу ҳаммага маълум ҳақиқатни кашф этганларини ҳеч бир тортинмай маълум қилдилар. Шукрки, «Мабдаи нур» асаридан кичик бир парча «Шарқ юлдузи» журналида чоп этилиш² билан Фитрат мақоласида илгари сурилган муаммолар ўз тасдиғини топди. Энди, бизнингча, машрабшунослик олдида турган навбатдаги вазифа бир вақтлар Фитрат ўзбек адабиётшунослигида илк бор бошлаб берган машрабшунослик илмини давом эттириб, шоир ижодини ва «Мабдаи нур» асарини тасаввуфий талқинда ўрганишдан иборат.

Машраб ва қаландарлик тариқати

Худодин келса бу фармон лаҳаддин
бош кўтаргил деб,
Қафани бўйнима чулғаб, талабда
бир қаландарман.

«Шоҳ Машраб»дан.

Фитрат мақоласида Машрабнинг қаландарлиги муносабати билан тасаввуф таълимотининг қаландарлик тариқати ҳақида илмда биринчилардан бўлиб изчил маълумот беришга эришган. Олимнинг ёзишича, «жуда

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 350—362 бет.

² «Шарқ юлдузи», 1992, 12-сон, 125—130 бет.

оз материал билан қаландарлик масаласининг синфий моҳиятини очмоқ ва шу йўл билан Машрабнинг синфий тусини кўра олмоқ мумкин бўлмайди. Шундай бўлса ҳам бундан сўнграги текширишларга балки ёрдами бўлур умиди билан қаландарлик ҳақида билганим нарсаларни қайд этиб ўтмакни муносиб кўраман».

Маълумки, қаландарлик ҳақида озми-кўпми маълумотлар «Ҳафт қулзум», «Баҳори ажам» каби луғат ва тасаввуф китобларида учрайди. Бундан ташқари Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарида ҳам бу ҳақда қисман хабарлар берилган. Мана шу манбаларга асосланган олим Урта Осиеда қаландарлик «қадимдан мавжуд экани»ни қайд этган. Турк олими Фуод Кўпрулу эса, қаландарлик тарихини XIII—XIV асрларда Онадўлидаги машҳур тасаввуф оқимлари бобийлик, абдоллик, бектошийлик, хуруфийлик, қизилбошлилик, ҳайдарийлик қаторида қаландарийлик ҳам мавжуд бўлиб, бу оқимлардан нисбатан кенг тарқалган бектошийлик таълимоти ўзининг асосини қаландарийликдан олгани, айрим шоирларда хуруфийлик билан қаландарийлик қорилиши ҳолда мавжуд бўлганини қайд этган¹. Шу билан бирга Кичик Осиеда машҳур мутасаввуф, абдоллик таълимотининг асосчиси Пир Абдол асосан, Қаландар Абдол исми билан машҳур бўлганини ҳам эътиборга олсак, бу тариқат Онадўлида Юнус Эмрога қадар мавжуд бўлган деган хулосага келишга ёрдам беради. Урта Осиеда эса қаландарийлик айрим ҳолларда яссавийлик тариқатидан озиқланганини ва ундан сўнгра мавжуд бўлганини тасдиқловчи асослар бор. «Боқирғон китоби»да эса яссавий шоирларининг асарлари келтирилгани ҳолда унда Машрабнинг ҳам шеърлари учраши бу икки тариқат ўртасида бир-бирини туташтирувчи воситалар бўлганини кўрсатади. Фитрат юқорироқда ўрганганимиз «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» мақоласида мана шу муҳим нуқтани қайд этиб ўтган, «Шоҳ Машраб» қиссасида эса:

«Кечиб дунёйи фонийдин талабда бир қаландарман», ёки:

«Солиб ҳар ерда бир гулхан талабда бир қаландарман» — деган Машраб Хўтан шаҳрига келгач, у ернинг фозиллари билан бўлган суҳбатда «Мушкоти шарифдан

¹ Фуод Кўпрулу. Турк Едебийатинда илк мутасаввифлар. Анкара, 1991, 7-босқи, 72-бет (турк тилида).

икки масала орага солгач, бу қаландар илми ҳолдан хабардор экан» деб унга тавозиъ қиладилар. Бу ҳолат, яъни қаландарийликнинг илми ҳол (тасаввуф билан) муносабатини кўрсатувчи муҳим нуқталардан бири. Демак, Урта Осиеда Фитрат келтирган маълумотларга кўра қаландарийлик Онадўлидагига нисбатан ҳам қадирийроқ бўлиб чиқади. Шундай экан, унинг вужудга келиш тарихини яссавийё тариқатидан сўнг, тахминан XII—XIII асрлар деб белгилаш мумкин. Юқорида тилга олинган манба «Ҳафт қулзум»да қаландарийлик сифатларидан сўз очилган: «қаландар бутун расмий тақлифлардан, бутун қайдлардан озод бўлган, ҳар турли диний амал ва одатлардан айрилган, бутун моддий, ҳаётий алоқаларни тарк қилган, ибодат ва одатларнинг ҳаммасини бузғувчи кишининг исмидир».

Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарида эса, яна ҳам ишонарлироқ қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Қаландарлар диний ибодатларнинг фарз бўлган қисмларинигина адо қиладилар» деган изоҳ билан унинг маломатийликдан фарқли томонлари кўрсатилган: «Маломатийлар диний ибодатларни ижро қиладилар, бироқ ижро қилганларини халқдан яширадилар. Қаландарлар эса, тўғридан тўғри диний ибодатларни ва одатларни бузадилар». Жомийнинг бу маълумотида қаландарлик сифатининг айрим жиҳатлари кўрсатилган бўлса-да¹, улар «Шоҳ Машраб» манқабасидаги қаландар Раҳим бобонинг айрим хусусиятларини шарҳлашда ёрдам бериши шубҳасиз. «Баҳори ажам» асарида қаландарлик йўлининг айрим одоблари баён қилинган, машҳур тасаввуф шоири Урфий Шерозийнинг ушбу байти келтирилган:

Санамораи қаландар сардор ба ман намон,
Ки баси дароз дидам раҳу расми порсон

Таржимаси: Тақво йўли жуда ҳам узоқ экан, менга қаландарлик йўлини кўрсатинг. Мана бу байт юқоридаги маълумотлар билан бирликда қаландарлар зухду тақво йўлидан бошқачароқ йўл танлаганини кўрсатади. Бу бошқа йўлнинг асосий йўналишларини эса, Фитрат Ҳо-

¹ Нуриддин Абдураҳмон Жомий. Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот қудс. Техрон, 1370 (ҳ), саҳ. 11 (форс тилида).

жи Абдурахим Бухорийнинг 1672 йилда ёзилган «Рисолайи одоби тариқ» воситасида тушунтирган. Бу китобда қаландарлик исмигагина эмас, унинг ҳар бир ашёсига, нарсасига ҳам тасаввуфий маъно юклатилиб, уларнинг қуйидагича шарҳи берилган: «қаландар кулоҳи тўрт турли бўлган: кулоҳи амр, кулоҳи равият, кулоҳи субҳоний, кулоҳи ато. Бу тўрт турли кулоҳдан ҳар бирининг тўрт бурчаги бўладир. Кулоҳнинг бурчагига форси (й) ча «тарк» дерлар. Қаландарлар сўз ўйини қилиб, бу форси (й) ча «тарк»ни арабча «ташламоқ, қолдирмоқ, қўймоқ» маъноларидаги «тарк» сўзига айлантирадилар. Ва кулоҳларнинг «тарк» (бурчак)ларидан ҳар бирига арабча «тарк» сўзидан фойдаланиб, бир турли тасаввуфий маънолар берадилар». Шу каби кулоҳи амрнинг тўрт тарки: тарки муҳарамот (ҳаромни тарк этиш), тарки дониш, тарки суфоти башарий (айрим инсоний сифатларнинг тарки), тарки ашёву сатоти мулки (бутун нарсалар ва мулкни тарк қилмоқ). Шунингдек, кулоҳи равиятнинг тўрт тарки: тарки халқ, тарки томоқ, тарки долқ, тарки ҳирқа. Кулоҳи субҳонийнинг тарклари эса: бахиллик, миннат, иккиюзламачилик ва такаббурликни тарк этишдан иборат. Кулоҳи атонинг тарклари: тарки дунё, тарки нафс, тарки жаннат ва тарки вужудга ишорадан иборатдир. Булардан ташқари рисола муаллифи қаландарларнинг камарлари етти банд бўлиб, ҳар бири тасаввуфдаги бир мартага ишорат эканини, уларнинг кийим-либослари долқ аталиб, улар ўз навбатида уч турли ҳирқа, кафаний ва жандадан иборат бўлганини қайд этади. Булар билан бирликда қаландарларнинг качкул, каду матбаҳ ва асолари ҳақида ҳам турли тасаввуфий ишоратларни маълум қилган. «Яна қаландарларга махсус шартлардан бири соч қўйишдир. Айниқса, биринчи даврларда соч қўйишни жуда лозим деб биладилар. Ўз ораларида сўйлашга махсус сунъий бир тиллари ҳам бор. Унга «абдал тили» дейлар». Мана шу каби катта-кичик тафсилотларни «Рисолайи одоби тариқ»дан келтиргандан сўнг Фитрат буларни умумлаштириб, шу каби бизга муҳим маълумотни етказган: «Қаландарлик мусулмон тасаввуфининг шўъбасидир. Бу маслак бизнинг ўлкамизда сўнг кунларгача давом қилди. Ўзбекистон шаҳарларидан ҳар бирининг ташқарисида «қаландархона» исмли гўзал боғча ҳолига келтирилган бир жой бор эди. Қаландарлар шунда турар эдилар. Булар қисман маҳаллий, қисман мусофир, ерсиз, хусусий

мулклари бўлмаган кишилардан иборат бўлиб, асосий касблари тиланчилик эди. Ҳафтада икки дафъа тиланчиликка чиқиб, шаҳар ва бозорларни айланар эдилар. Узларига махсус қаландарий куйлари бор эди. Ораларидан энг яхши товушлиси шу куйларда Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқур ва бошқаларининг нақоратини қайтариб турар эдилар. Ораларида бир бошлиқлари бўлиб, мунга «бобо» дерлар. Тиланчилик чоғида тўпланган пулни шу боболари терар ва шундан уларни таъмин қилиб турар эди». Бу каби ҳаётий кузатишларни юқоридаги рисолада баён қилинган мудоҳаазалар билан боғлаш натижасида Машрабнинг қатор шеърларини мана шу қаландарийлик тариқатидан келиб чиқиб шарҳлаганки, бу ўзбек адабиётшунослигида илк бор Фитратдан бошланган йўл ҳали давом эттирилганича йўқ. Фақат 20-йилларнинг иккинчи ярмида халқимиз яратган маънавий бисотни ялпи ўрганишга киришган даврда қисман Машраб шеърятини қаландарийлик билан ёки кенгроқ маънода тасаввуфий талқинда шарҳлашга уруниш бўлган. Фитрат мақоланинг бошида келтирган айрим маълумотлар, айниқса, машрабхонлик хусусидаги хабарлар ўз-ўзидан қаландарлик билан боғланганини айни шу ўринда ҳис қиламиз. «Халқ бир чойхонада ё бирининг меҳмонхонасида йиғилишар, энг яхши ва баланд товушли бир ҳофиз (машрабхон) Машрабнинг ғазалларини «Савт», «Талқин», «Муножот» каби куйларда ўқур эди. Унинг атрофида ўтирган кишилар қимирламай, нафас чиқармай, буюк бир диний ҳаяжон билан тинглар эдилар... Мундақа машрабхонлик мажлислари эркаклар орасида бўлгани каби хотунлар орасида ҳам бор эди. Хитой Туркистонда классик мусиқамизнинг машҳур «Шашмақом»дан бошқа «Машраб» исмли етти куйдан иборат яна бир мақом пайдо бўлганини мусиқамизни текширувчи Ғулом Зафарий менга хабар берди. Бу эса Хитой Туркистонда ҳалиги машрабхонлик мажлисларининг жудаям теранлашганини бизга очиқ билдирарлик далилдир». Демак, халқ буюк бир диний ҳаяжон билан тинглаган, ўз уйларида, меҳмонхона ва чойхоналарда уюштирган машрабхонлик анжуманларининг боиси Машраб шеърларининг халқчил, тасаввуфий ва санъаткорлик нуқтаи назаридан юксаклигидан келиб чиққан ҳолатдир. Уйғурлар орасида «Машраб» исмли «иккинчи шашмақом»нинг яратилиши бевосита Машраб шеърятининг классик му-

сиқамиз ва маданиятимизнинг бошқа жабҳаларига таъсири масаласи билан боғлиқ.

Фитрат мақоланинг «Машрабнинг асарлари» фаслида унинг дилбар ва мафтункор шеърятини ўрганар экан, Машраб айрим «олим»лар кўрсатганидай, «наша чекиб, кўкнор ичиш билан машғул бўлган, жиннимижоз киши эмас, балки ўткир тасаввуф шоири бўлганини англатиб улгуради:

Минг маънини бир нуқта ила мухтасар этдим.
Кўтоҳ назари бўлмаса деб хаста бу Машраб.

Машрабнинг бундай поэтик хулосага келишида Хожам подшоҳ (Офоқ хўжа) билан кечган бир суҳбатни манқаба муаллифи асос сифатида келтирган. Машраб Офоқ хожа билан учрашувдан мутаассир бўлиб:

Илоҳи мағфират дарёсидин Машрабни шодоб эт,
Ҳамиша «Шайъаниллоҳ» деб қаландарвор йиғларман,—

мақтаъси билан тугалланадиган ва

Кеча кундуз бу Машрабни хаёли остонбуси,
Висолинг давлатин топмоқга итларни салоҳимдур,—

мақтаъси билан якунланган ҳамда

Кел эй Машраби умид этгил Худойинг лойазол этмиш,
Муҳаммад Мустафо ҳаққи мани васлингга еткургил,—

байти билан тажассум этилган ғазалларини ўқигандан сўнг (манқабада улар муножот деб берилган) Офоқ Хўжа айтган эканки, «Эй Машраб, сани ичинг торлик қилди, маънини ошкор қилдинг» деб оғизларига туфлаган эканлар. Шундан Машраб шеърятида янги бир тасаввуфий чуқурлик, яъни зоҳирий маънини очмоқ эмас, балки маънининг ботиний дунёсига рағбат кучайган. Натижада «минг маънини бир нуқта ила мухтасар этган» санъаткорлик йўлида изланишлар кечганини унинг шеърларининг ички поэтикасидан англаш мумкин. Фитрат Машраб шеърятининг тасаввуфий ботиний жиҳатларини ва шеърда зуҳур бўлган поэтик хусусиятларини ўрганар экан, унинг шеърятидаги энг эътиборли жиҳатларни кузатган: «Машраб ўзидан бурунги ва муосир бўлган бир кўб мутасаввиф шоирларимиз каби ҳаяжонсиз шоирлардан эмас. Унинг шеърларида ҳар вақт бир кучли ҳаяжонни кўриш мумкин. У кўбрак Жалолиддин Румийдаги сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида

акс эттиришга тиришадир» изоҳи билан энг эҳтиросли сўфиёна байтларини ажратиб талқин қилган:

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзим,
Бир бутн хуш ҳиром учун ошиқи дарбадар ўзим,

ёки

Нақш давлат муҳрини нафсимга босди чун ажал,
Шамс Табризий манам, гоҳи Жалолиддин манам,—

талқинларидаги «Жалолиддин Румий каби шоирлардаги сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида» англатиш билан чекланмай, нафақат форс тилли шеърятнинг, балки ўз она тилидаги турк шеърятининг ўзига қадар ўтган даҳо санъаткорларидан ҳам озиқланганини унинг мустаҳодлари орқали кўрсатади. «Машрабнинг энг қўб суйгани шакл мустаҳод шаклидир... Ўзбек ва чигатой шоирлари орасида мен Машраб қадар мустаҳодни қўб ёзган бир шоирни учратмадим» деган самимий иқроп билан унинг мустаҳодларига юзланади:

Машраб бу сифат тоза суҳан айласа изҳор,
Сен қилма таажжуб,
Гойибдин ани кўнгулга илҳоми худодур,
Бўлгил анга мунқод.

Машраб тасаввуфий талқинида Фитрат аниқлаган ҳолатлардан бири йигидир. Бу фақатгина айрилиқ ёки дунёнинг бошқа бир кўрнамакликлари туфайли юзага чиққан зоҳирий руҳий ҳолат эмас, балки шоир ўз қаландарлик тариқати ва эҳтимол, шахсий ҳаётида зуҳур бўлган ишқи илоҳийнинг сурати сифатида ўзини йиғлашга ҳақли кўрсатади:

Матлабим бор — қораво, мен йиғламай ким йиғласин,
Дард берибдир бедаво мен йиғламай ким йиғласин.

Бундай «йиғи»га гирифтор бўлган биргина шоир эмас, унинг назарида «базмнинг шамъи парвонаси», «май шишалари» ҳамма-ҳаммаси йиғлайди. Ўз боласини йўқотган ота Яъқуб зор бўлибгина йиғламайди, балки боланинг ҳам отаси учун, унинг шу аҳволга тушишига сабабкор бўлган осий отанинг гуноҳи учун Юсуф йиғлашини, бу ҳолга Ибн Канъон ва бошқалар ҳам йиғлаши лозим фоже деб қарайди:

Соғиниб Юсуфни ёлғиз йиғламас Яъқуб зор,
То мусофир бўлди Юсуф Ибн Канъон йиғлади.

«Йиғи» рамзи билан боғлиқ Машрабда ўндан ортиқ ғазал ва мухаммаслар учрайди. Албатта, уларнинг ҳаммасини ҳам Аллоҳнинг ишқи деб, кўкрагини чок қилган қаландар йиғиси деб қабул қилиб бўлмайди. Айниқса, бевосита шоирнинг шахсий ҳаёти, фожеаси билан боғлиқ манзараларда унинг оддий кишилар сингари самимий кўз ёши тўкиб йиғлаган ҳолатларига Фитрат асос келтиради: «Унинг бундай кўз ёши бандаси бўлганига бир кўб сабабларнинг бўлуши мумкин: иб йиғириб сотиб, нафақани аҳли аёл қилғучи камбағал бир онанинг қучоғида, унинг кўз ёшлари орасида ўсгани, шул қашшоқликнинг таъсири билан тиланчи-саёқликка ва шу йўлдан қаландарликка мажбур бўлгани, ўзидаги эътирозчилик табиати сабабидан борган жойида калтак егани каби ҳолларни бу қаторда кўрсата олармиз. Машраб Қашғар сафаридан қайтганида онасини кўмадир. Онасининг ўлими Машрабга жуда ёмон таъсир қилган ҳодисалардан бири бўлса керак. Онасининг ўлими муносабати билан ёзилган самимий бир марсияси бор:

Э сафо бахш — баҳору бўстони қайдасан...
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан».

Фитратнинг Машраб шеърлари хусусидаги кузатишлари ёлғиз маъни жиҳатинига қамраб олмаган, уларнинг тил ва услубий хусусиятларини чуқур ўрганган олим «Машрабнинг тили соддадир: У кўбрак шаҳар тилининг энг такаллуфсиз услубида ёзадир» деган хулосага келади. Бундан ташқари Машраб шеърларининг тилига ғарб туркчасининг хусусан, туркий асарларига Фузулийнинг, форсий шеърларига Румийнинг таъсири борлигини ҳам назик бир услубшунос сифатида аниқлаган. Фитрат манқабдаги шеърларни кузатиб, аниқлаган муҳим аҳамиятли нуқталардан бири шундаки, қиссадаги ҳамма асарларни ҳам Машрабники деб бўлмайди. Унинг таркибида Турди, Ранжий, Аҳмад Қори, Махфаш, Зийрак, Мансур каби бизга аниқ маълум бўлмаган шоирларнинг шеърлари ҳам бор. Фитрат бу номаълум саҳифаларни маълум қилишга киришиб, қисса таркибидаги Турди, Аҳмад Қори ва Махфаш қаламига мансуб шеърларни алоҳида ажратиб кўрсатишга эришган.

«Мабдаи нур» зиёси

Ҳар қаёна назардур баҳр Мабдаи нур,
Кимки билмади, Машраб, қаландарий-
ни на билсин.

«Шоҳ Машраб»дан.

Фитрат мақолада «Мабдаи нур» асарининг муаллифи Бобораҳим Машраб эканини узил-кесил исботлаб бергандан сўнг (юқорида ўрганганимиз бу масалага қайтишдан хосият топмадик) бу китобнинг таркиби, илоҳий қудрати ва айрим бадий сифатларидан сўз очади. Маълумки, «Мабдаи нур»нинг луғавий маъноси, нурнинг бошланиши, чиқиш жойи каби тушунчаларни англатади. Проф. И. Абдуллаев бунинг тасаввуфий изоҳини «Мабдаи нур» тасаввуф тушунчасида Аллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, кишилар қалбини ёритиши каби маъноларга эга» деб тушунтирган¹. Фитрат бу китобнинг жанрий йўналиши хусусида «бу китоб машҳур Жалолиддин Румийнинг маснавийсига ўзбек тилида шарҳ каби ёзилгандир» деб аниқ белгилаган. Бироқ Фитратнинг бу сўзларидан қирқ йил кейин проф. И. Абдуллаев «Бу асар Жалолиддин Румийнинг (1207—1273) «Маснавийи Румий» номли машҳур асари таъсирида ёзилган бўлиб, уч дафтар (боб)дан иборат. Жалолиддин Румий «Маснавийи»си эса олти дафтарга бўлиниб, 27000 байтни ташкил этади. Шунинг учун «Мабдаи нур»ни Жалолиддин Румий маснавийсининг таржимаси ёки унинг шарҳи деб аташга асос йўқ» деган фаразни² илгари сурган. Қизиғи шундаки, бу муаллиф юқорида иқтибос келтирганимиз «Машраб ва Мабдаи нур» мақоласида, асосан, Фитратнинг изидан бориб, унинг талқинларини тасдиқлагани ҳолда асарнинг бир парчаси эълон этилиши муносабати билан унга ёзилган сўз бошида юқоридагича кескин хулосага келган. Бироқ ҳар икки мақолада ҳам олим ўзи асосланган қатъий манбани ёки «Мабдаи нур» билан Румийнинг «Маснавийи маънавийи» асарини солиштиргани ҳақида бирор қайдни учратмаймиз. Фитратнинг асар таркибига оид чуқур кузатишларини ўрганишнинг ўзиёқ бу даъвонинг илмий жиҳатдан

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 12 апрел.

² «Шарқ юлдузи», 1992, 12-сон, 126-бет.

асоссиз эканини англатади: «Жалолиддин Румийнинг маснавийсидан баъзи байтлар олинган. Ҳар байтнинг форси (й)ча матнидан кейин аниқ вазнда ўзбекча манзум шарҳ бошланадир. Шарҳда Жалолиддин Румийнинг сўфиёна рамзлари изоҳ этилади. Ондан кейин сўзнинг боришига муносиб бир-икки ҳикоя бериладир. Аксарият эътибори билан бу ҳикоялар машҳур сўфиларнинг ҳаётларидан олинган ёхуд шуларнинг ҳаётига боғланган бўлади. Ҳикоядан кейин шул ўринга муносиб ўзбекча ғазал келади. Ғазалларнинг охириги мисраъида «Машраб», «Мабдаи нур» сўзлари барабар юрадир. Фикримча, бу китоб «Мабдаи нур» аталиши ҳам шунинг учун бўлса керак. Ғазалдан сўнгра яна Жалол Румийнинг маснавийсидан бир байт берилиб, юқоридаги тартиб билан давом этилади». Фитратнинг бу кузатишларини дастлабки мақолада такрорлаган олим «Китобда аввал «Маснавий»дан бир байт форс тилида келтирилиб, шарҳланади, кейин бошқа байтлар ўзбек тилида таржимада берилади. Шарҳлар орасида ғазал, ҳикоялар келтирилади. Ғазалларнинг ҳаммаси Машрабга тегишли, охирида Машраб тахаллуси билан «Мабдаи нур» сўзи ишлатилган». Фитрат мақоласидан қирқ йилдан мўлроқ кейин ёзилган мақолада буюк олим сўзларининг айни такрорини учратсак ҳам, бизнинг эътиборимизни бу ўринда айни шу мақола муаллифи И. Абдуллаевнинг сўз бошида айтилган фикрларига Фитратнинг амалдаги жавоби қизиқтиради. Фитрат ёзади: «Масалан: Худо йўлида йиғлаш кераклиги ҳақида Жалол Румийнинг шу форси (й)ча байтини олади:

Раҳматам мавқуф он хуш гузи ҳо аст,
Чун гирист аз баҳри раҳмат мавж ҳост.

Ва буни тубандагича изоҳ қиладир:

Йиғла, ҳар соатки жонинг борича,
Зикри ҳақ айтган забонинг борича.
Санки оқилсан, бу йўлда навҳа қил,
Навҳасиздир тоати марди бахил,—

ундан сўнгра қарғани йиқилгани учун йиғлаган бир «золим»ни жуда қаттиқ сўкадир:

Гиряларга хосият бисёрдир,
То у гиря, то бу гиря кордир.
Ҳар эшак ҳанг айласа гирт дема,
Хутга ҳам бор, харга ҳам бор замзама

деб ўзига кўра мақбул бўлган йиғлаш билан мақбул бўлмаган йиғлашнинг айирмасини кўрсатадир ва шул йиғлаш ҳақида яна уч ҳикоя бергандан кейин:

Охир коринг нечук бўлган, бу йўлда беҳабар йиғла,
Ҳама ҳақ ичра жо бўлди, кўпуб шому саҳар йиғла.
Агар маҳшарда гўрдин сурру бўлиб кўпай десанг,
Қадингни хам қилиб дарғаҳга бош ур, бештар йиғла,—

байтлари билан бошланган бир ғазал бериб, яна «Маснавий»нинг форси(й)ча бир байтига кўчадир». Фитратдан келтирганимиз бу узун иқтибос масаланинг моҳиятини тўла англагани учун уни шарҳлашга ҳожат йўқ. Фақатгина Мавлоно Жалолиддин Румий «Маснавий»сининг туркча¹ таржимасини «Мабдаи нур» асарининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик илмгоҳида 3786 рақами билан сақланаётган қўлёзмаси билан қиёсий ўрганиш натижасида Фитрат батафсил изоҳлаб берган мураккаб шарҳлаш усули ўз исботини топди. Бу ўринда И. Абдуллаев уни «мустақил асар» сифатида таништиришда асос қилиб олган, «Маснавий» олти дафтардан иборат, «Мабдаи нур» эса, уч дафтарнигина ташкил қилади» сўзларини шундай изоҳлаш мумкинки, Машраб ўз асарида «Маснавий»нинг фақатгина биринчи уч дафтарига кирган айрим маснавийларнигина изоҳлаган. Нимагадир «Маснавий»нинг 4-, 5-, 6-дафтарига кирган байтларнинг изоҳини Машраб асарида кўрмаймиз. Бундан англашиладики, Машраб, эҳтимол, кейинроқ бу ишни охирига етказишни назарда тутгандир ёки қаландарийлик тариқати билан айрим ўринларда келиша олмайдиган сўнгги уч дафтар маснавийларини изоҳлашга балки ҳожат топмагандир. Бу ҳақда Фитрат мақоласида узил-кесил бир хулоса айтилмагани учун юқорида бошланган қиёсий таҳлил усулини давом эттириш натижасида бу каби кўпгина чалкашликларнинг ечилиши табиий.

«Мабдаи нур» асарида берилган парчада юқорида Фитрат кўрсатган шарҳлаш жараёни акс этмаган. Чунки унда Машраб томонидан шарҳдан сўнг ёзилган Хўжа Зуннун, Султон Боязид, Хорун ар-Рашиднинг Мажнун билан учрашуви ҳақидаги ҳикоятлари ва уч ғазалгина келтирилган, холос. Эҳтимол, нашрга тайёрловчи сўз

¹ Мевлана Желалиддин Руми. Маснавий. Абдулбоқи Гулпинарли таржимаси. Кўниё, 1982—1984.

бошида айтилган сўзларни тасдиқлаш учун «Мабдаи нур»нинг Румий маснавийларини шарҳлаган қисмини ташлаб, фақатгина Машрабнинг оригинал асари сифатида қабул қилинувчи ҳикоят ва ғазалларни олган бўлиши мумкин Ҳар ҳолда Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳида ва бошқа қўлёзмалар хазиналаридаги мавжуд 28 та қўлёзмати қиёсан ўрганиб, унинг танқидий матнини яратиш, сўнгра Румий асарининг форс ва турк тилларида амалга оширилган тўла нусхаларини қиёсан батафсил ўрганилгандагина табиийки, Машрабдай улкан тасаввуф шоири ижодининг янги, номаълум қирралари очилишига ишониш мумкин.

Жуда кўп қўлёзма нусхаларда бир муқова остида «Мабдаи нур» асари билан бирликда «Кимиё» асари ҳам берилган. Айрим котибларнинг таъкидига қараганда бу асар ҳам Машрабга тегишлидир. Фитрат бу ҳақда бир мақола ҳажмида чуқур кузатиш ва тадқиқотлар қилишга имкон топмай, фақат «Бу асар услуб ёғидан «Мабдаи нур»дан айрилмайди» дейиш билан чекланган, холос.

Фитратнинг ҳар бир шарқ мумтоз адабиётининг вакили ижодига бағишланган мақола ёки тадқиқоти албатта адабий таъсир масалаларига ҳам кенг ўрин беради. Мақолада Румий ва Машраб нисбати билан айтилган фикрлар бу мулоҳазани тасдиқлаш баробарида муаллиф ўз мақоласида Машрабга қадар ўтган мутасаввиф шоирларнинг унинг ижодига таъсири масаласини кузатганини қайд этиш мумкин. Айниқса, Яссавий ва Машраб, Мансур Ҳаллож ва қаландар Бобо Раҳим ҳақидаги кузатишлари, хусусан, тил жиҳатидан Фузулийнинг Машрабга таъсири масалаларини, санъаткорликда Навоий ва Бобурнинг Машраб поэтикасига сингган нуқталарини асосли кўрсатиши баробарида Бедилнинг Машрабга таъсири ҳақидаги кузатишларидан унчалик қониқиб ҳисси туймадик. Фитрат ёзади: «Машрабнинг шеърларида, айниқса, форсий шеърларида Бедилнинг таъсири кўринади. Айниқса, манқабанинг бир кўб нусхаларида кўрилган:

Аналҳақ гўи ижодам пурвари ишқам,
Мудом аз хун Мансур аст май дурри соғари ишқам,—

байти билан бошланган ғазал тамом бедилона ёзилгандир». Бизнингча, Мансур Ҳаллож таълимотидан озиқ-

ланган ва маълум маънода тасаввуфий талқинларнинг синтези бўлиб кўринган бу ғазалдан Бедилнинг таъсирини излаш ножоиз. Албатта, тасаввуфнинг жуда кўп зоҳирий ва ботиний жиҳатларини ўзида тажассум этган Машрабнинг айрим форсий ғазаллари эҳтимол, айти маъна шу «ваҳдати вужуд»чилик нуқтаи назаридан Бедилга яқинлашиши мумкиндир. Бироқ олимнинг ўзи ёзганидек, Машрабдан ўн йил кейин вафот этган Ҳиндистонда яшаган форсийзабон турк шоирининг Машрабга таъсири вақт тушунчаси нуқтаи назаридан ўзини оқламайди. Эҳтимол, буни Фитрат ички бир ботиний мунаққид назари билан туйганми сўнгра шу сўзларни қўшиб қўйган: «Бедил Машраб билан замондош бўлиб, ундан ўн йил сўнгра Ҳиндистонда ўлган. Машраб Ҳиндистонга борганда Бедил билан кўришдимиз, ё Бедилнинг шеърлари ўзи тириклик вақтида Урта Осиёга келиб, мундаги шоирларга таъсир қиларлик даражада машҳур бўлганми? Бу ҳақда қатъий бир нарса айтмоқ шу чоғда менга мумкин бўлмади».

Фитрат 1930 йилда ёзилган «Машраб» номли мақоласида ўзбек адабиётшунослигида илк бор Машраб мавзусига қўл уриб, унинг ярим афсонавий бўлиб кўринган таржимайи ҳолини тиклади, манқабани билан замонасининг таъкири ва тарих китобларини қиёсан ўрганиб, унинг туғилган жойи ва вақти масаласига аниқлик киритди. Илмда ёлғон даъво қилинган «икки машрабчилик» тенденцияси туғилмай турибоқ, унга барҳам беришга ҳаракат қилиб, «Мабдаи нур» асари Бобораҳим Машраб қаламига мансуб бўлиб, у Жалолиддин Румий «Маснавий» асарининг дастлабки уч дафтарига шарҳ тарзида ёзилган бўлса-да, асар таркибида шоир қаламига мансуб ғазал ва ҳикоятлар мавжуд эканини илм аҳлларига кўрсата олди.

Фитрат тасаввуфшунос олим сифатида Бобораҳим Машрабни тасаввуф шоири сифатида таҳлил ва талқин этди ҳамда Машраб қўл берган қаландарийлик тариқатининг асослари, одобини ва усули тариқлари ҳақида илмда биринчилардан бўлиб, изчил, ишонарли маълумот беришга эришдики, бу қаландарийлик йўлига кирган бошқа шоирлар ижодини ўрганишда ҳам, Машраб ва унга қадар бу тариқат усулида ижод этган тасаввуф шоирлари ижодини ўрганишда ҳам жуда таъсирли илмий аҳамият касб этгандир.

Улуғ ўзбек шоири Бобораҳим Машраб ижодини ўрганишда ва унинг поэтик дунёсининг сирларидан халқимизни таништиришда истиқлол даврида яратилган шарт-шароитлар асосида ҳолис, бирёқламаликларга бўйин бермаган илмий изчил йўналишда ўрганишда Фитрат каби нуқтадон машрабшунос яратиб қолдирган илмий асарлар келгусида ҳам ўз аҳамияти, ўрни ва қуввати билан хизмат қилажакдир.

ХОТИМА

Адабиётшунослик ўз ичига аввало адабиёт тарихи ва назарияси, адабий танқид ва методология масалаларини қамраб олар экан, биринчи ўзбек профессори Абдурауф Фитратнинг илмий фаолиятида ҳар уч жабҳа жамланганини кўрамиз. Таассуфки, мўъжаз бир рисола ҳажмида Фитрат илмий асарларида акс этган барча соҳаларни қамраб олишнинг имконияти бўлмади. Фақатгина олимнинг адабиёт тарихчиси сифатидаги кузатишларининг айримлари билангина танишиб улгурдик, холос. Фитрат ўзбек адабиёти тарихини изчил илмий тизимда тиклашни мақсад қилиб олгани ҳолда энг қадимги адабий ёдгорликлардан тортиб то ўз замонасининг илгор тараққийпарвар ғояларини ташувчи жадид адабиётига қадар кечган улкан даврни тартибга солди. Илк турк аллома ва шоирлари Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб (Болосоғуний), Адиб Аҳмад Юғнакий асарларининг топилиши ва нашрга тайёрланишида фаол иштирок қилди. Узининг «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари» каби мажмуаларида уларни илк бор жамлаб чоп эттирди. Турк адабиётининг отаси саналган Мир Алишер Навоий ҳақида илмда биринчилардан бўлиб, чуқур илмий рисола ва мақолалар ёзди, навоийшуносликни жиддий хатоликлардан қутулишига ёрдам берди (бу алоҳида мавзу саналгани учун бир китобча имкониятида «Фитрат — навоийшунос» мавзусида фикр юритишнинг иложини топмадик).

Фитрат биринчи ўзбек назарийчиси бўлгани туфайли санъат ва унинг моҳияти, келиб чиқиши ва турлари, хусусан, сўз санъати бўлган бадий адабиёт ҳақида жиддий назарий мақола ва тадқиқотлар яратди. «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида» сингари қўлланма ва тадқиқотлари, «Шеър ва шоирлиқ», «Санъатнинг ман-

шаи (келиб чиқиши)» каби мақолалари ўзбек эстетик тафаккурининг шаклланишида муайян илмий вазифани бажарди ва шу вақтга қадар ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Фитратнинг адабий-танқидий қарашлари ўз замонаси учун ҳар бир масалада қанчалик долзарб ҳисобланса, бугунги адабий-танқидий тафаккурнинг юксак ривожланган палласи учун ҳам жуда кўп томонлардан намуна бўлиши мумкин. Булардан ташқари Фитрат ва форс мумтоз адабиёти мавзуси алоҳида эътибор билан ўрганилиши лозим соҳаки, зулҳисонайн олим ва адибимиз илмий ва адабий салоҳиятининг жуда кўп номаълум қирралари ана шунда кўринади. Шарқ адабиётининг ҳеч бир улуғ ижодкори топилмайдик, у ҳақда олим юксак тасаввур ва илмий тайёргарлик билан мақола ва тадқиқотлар битмаган бўлсин.

Филология илмининг тилшунослик, этимология, фольклористика шўъбаларига доир олимнинг кузатишлари XX аср ўзбек тилшунослиги ва фольклористикасининг шаклланишида ўз ўрнини таъкидлаб турибди. Тарих ва фалсафа, тасаввуф ва илоҳиёт, мусиқа ва шахмат назарияси каби зиёлиларни ўзига банд этган маданий жабҳаларнинг ҳар бирига Фитрат илмда амалий жавоб бериб, қатор тадқиқот, рисола ва мақолалар яратган.

Олимнинг бадий дунёси ҳақида шукрки, истиқлол туфайли унинг айрим асарлари чоп этилиб, муайян тасаввурга эга бўлди. Бироқ адибнинг тўртдан бир қисм асарларигина энди чоп этилиб (улар ҳам матбуот саҳифаларида, алоҳида бадий китоб ва сайланмалар ҳолида эмас), ўз ўқувчиларини топиб борди. Улар ҳақида энди бир-икки илмий рисолалар яратила бошланди, холос.

Фитратнинг исломшунос олим сифатидаги, таржимон сифатидаги ва давлат арбоби сифатидаги фаолиятларини акс эттирувчи махсус тадқиқотлар тугул ҳали у ҳақда изчил илмий талаб билан ёндошилган мақолаларга ҳам эга эмасмиз. Улуғ олим ва адиб шуғулланган соҳа номларини ботартиб санашдан мақсад ҳам Фитрат яратган маънавият дунёсининг биз каби меросхўрлари олим закоси ва даҳоси ҳақида қарзга «ботиб тургани»мизни яна бир бор эсга солишдан иборат. Зеро 70—80 йил давомида бепарволикка кўникиб қолган адабиётшунос ва тарихчиларимизнинг қалби ларзага ке-

либ, Фитрат яратган гўзал ва сирли дунё сирларидан ўзбек китобхонларини баҳраманд этсалар. Чунки бугунги кунда Истиқлол туфайли берилган имконият даражасида миллий мустақилликни XX аср бошларида кун тартибига қўйиб, унинг учун изчил курашганларнинг энг аввалги қаторида улуғ олимнинг номи ҳурмат билан саналади.

Бу йил улуғ аллома ва адиб Абдурауф Фитратнинг даҳоси абадият йўлида энди бир юз ўнинчи қадамни ташлади. У ўлмас ва ўчмас санъаткор яратган маънавият хазинасини келажакка етказиш, келгуси юз ва минг йилликлар адабий тажрибасида ҳам унинг илмий ва бадиий асарларининг ўз ўрнини топиши бугунги Фитратшуносликнинг ҳамда унинг зукко ўқувчиларининг таъдаражасига ва сайъ-ҳаракатларига боғлиқ. Бироқ, шунга имон келтириш мумкинки, Фитрат абадияти асрлар қаъридан ҳам туриб, ўз илмий салмоғи ва кўлами билан, чуқурлиги ва изчиллиги ҳам ҳар қандай даврда яшовчанлиги билан келгуси авлод китобхонларига жавоб беришга қодир.

Илмий-адабий нашр.

Ҳамядулла Болтабоев
АБДУРАУФ ФИТРАТ — АДАБИЁТШУНОС

Мусаввир *Д. Сабилова*
Муҳаррир *Ф. Камолова*.
Расмлар муҳаррири *Ю. Габзалилов*
Техн. муҳаррир *У. Қим*

Босмахонага 1,07.96 да берилди. Босишга 15.11.96 да рухсат этилди. Формати 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма листи 6,3. Нашр т. 6,59. Ҷами нусха 1000. Буюртма 4543. Шартнома 106—96. Баҳоси шартнома асосида.

«Ёзувчи» нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

Болтабоев, Ҳамидулла.

Абдурауф Фитрат //Масъул муҳаррир: Н. Қаримов/.— Т.: Ёзувчи, 1996.— 120 б.

Ушбу рисолада миллатимизнинг забардаст истеъодларидан ҳисобланган, шўро ҳукумати томонидан қатағон этилган улўғ сий-молардан бири Абдурауф Фитратнинг адабиётшунослик соҳасида амалга оширган ишлари, фалсафий-эстетик қарашлари таҳлил этилган. Мумтоз адабиётимизнинг нозик тадқиқотчиси Абдурауф Фитрат назаридан «ёниқ Шарқ»нинг ҳақ бир буюк истеъод соҳиби четда қолмаган. Аҳмад Яссавий, Бобур шоҳ, Бобораҳим Машраб ва бошқа улўғ шоирлар хусусидаги мулоҳазалар ўқувчида катта қизиқиш уйғотади.

ББК 83.3Уз1